

Szociológiai

SZEMLE

2022/4
32. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, GEAMBAŞU RÉKA, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ), NÉMETH KRISZTINA, ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, TOMAY KYRA, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4. Virág Tünde:**
A telepfelszámolás és a lakhatási politika szerepe a marginalizált társadalmi csoportok térbeli és társadalmi mobilitásában
- 27. Árki Diána:**
Az egyéni gyermekvállalás és a kisgyermekek napközbeni ellátásának többszintű összefüggései Európában: szakirodalmi áttekintés
- 46. Boda Zsuzsanna – Rakovics Zsófia:**
A miniszterelnöki beszédek elemzése - Fókuszban a migráció
- 70. Kisfalusi Dorottya – Susánszky Pál – Susánszky Éva:**
Nehezen elérhető csoportok és szegregáció vizsgálata a hálózati méretgenerátor módszerével: egy magyarországi vizsgálat tanulságai

Szak-ma – aktualítások, közélet, vita

- 92. Udvari Orsolya:**
A legprovokatívabb téma: a család.
Recenzió: Szalma Ivett – Takács Judit (2022): Családszociológiai mozaik. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- 100. Puskás Fanni:**
A roma részvételiség, a reprezentáció és a tudástermelés kérdéseiről
Beszámoló az MSZT 2022-es vándorgyűlésének Szociológiai tudás termelése etnikailag megosztott társadalmakban: eltérő pozíciók jelentősége és dialógusa című panelbeszélgetéséről

A telepfelszámolás és a lakhatási politika szerepe a marginalizált társadalmi csoportok térbeli és társadalmi mobilitásában

The role of settlement rehabilitation programmes and housing policy in the socio-spatial mobility of marginalized groups

Virág Tünde¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.4.1>

Beérkezés: 2022. 08. 29.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 11. 07.

Elfogadás: 2022. 11. 24.

Összefoglaló: A tanulmányom egy egykori szocialista iparvárosban készített esettanulmány alapján elemzi a romák városon belüli térbeli, társadalmi pozíciójának változását. A telepfelszámolások történeti és jelenkori elemzésén keresztül bemutatom, hogy a nemzeti szinten kialakított szakpolitikákat a helyi igényeknek és társadalomtörténeti beágyazottságnak megfelelően hogyan értelmezik és valósítják meg helyi szinten, és hogy a különböző intézmények munkatársainak diszkrecionális döntései milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban. Az esettanulmányban bemutatom, hogy az önkormányzat a szociális bérlakások elosztási mechanizmusain, a fejlesztési és közmunkaprogramokban való részvétel lehetőségén keresztül miként ellenőrzi a marginalizált csoportok társadalmi és térbeli mobilitását; az „érdemtelen” szegényeket etnicizálja, térben kirekeszti és ellenőrzés alatt tartja, ugyanakkor az „érdemesek” számára biztosítja a városon belüli térbeli és társadalmi mobilitás lehetőségét. Elemezem, hogy a romákat érintő politikák és gyakorlatok hogyan kötődnek a szocializmus kontrollon és kizorításon alapuló fejlesztéséhez, és mindezt hogyan szövi át a neoliberális paternalista szegénypolitika, és mindezek a gyakorlatok a városon belül hogyan járulnak hozzá a sérülékeny társadalmi pozíciójú alsó-középosztály és a marginalizált csoportok közötti elkülönülésen alapuló társadalmi és térbeli rend fenntartásához.

Kulcsszavak: telepfelszámolás, térbeli és társadalmi mobilitás, roma, szegénypolitika

Abstract: Based on a case study in a former socialist industrial town this paper analyses the changing spatial and social position of Roma families. Through a historical and contemporary analysis of settlement rehabilitation programmes, I demonstrate how policies framed by the national government are interpreted and implemented at the local level according to local needs and socio-historical embeddedness, and the role of discretionary decisions of street-level bureaucrats in this process. The study shows how the municipality controls the social and

spatial mobility of marginalised groups through the mechanisms of social housing distribution, the possibility of participation in development and public works programmes; by racialising, containing and disciplining those who are seen as undeserving, while the deserving are provided with the possibility of spatial and social mobility. I analyse how these practices are linked to institutional legacies of socialist-era policies targeting Roma communities through control and displacement, how these are interwoven with neoliberal paternalistic poverty governance and contribute to the maintenance of socio-spatial order within the town based on the segregation of the socially vulnerable lower-middle class from marginalised groups.

Keywords: settlement rehabilitation, socio-spatial mobility, Roma, poverty governance

Bevezetés

„Első az életkörülményeknek a javítása. Utána egy folyamatos kontroll” – foglalta össze egy egykori szocialista iparváros lakhatási politikáját a helyi önkormányzat egyik munkatársa. Ez a mondat egyben a jelentős szociális problémákkal küzdő város szegénységgel kapcsolatos megközelítését is kifejezi, amely a jelenlegi kormányzat személyes és intézményi függőségekre épülő (Scheiring–Szombati 2020, Szombati 2021), neoliberális paternalista (lásd Schram et al. 2011) szegénypolitikájába ágyazottan működik. Ugyanakkor ez a megközelítés erősen kötődik az elmúlt évtizedek roma közösségeket célzó politikáihoz is, amelyekben a fejlesztési törekvések és a térbeli, társadalmi kirekesztés, valamint az ehhez kapcsolódó kontroll mindig összekapcsolódott (Van Baar – Kóczé 2020). Azaz a romákat célzó fejlesztések, ezen belül is a romák lakhatási helyzetét célzó telepfelszámolások jellemzően nem annyira a szegénység mérséklését, mint inkább a roma közösségek kormányzását és kontrollját, a társadalmi rend fenntartását, azaz a szegénység szegregáción keresztüli szabályozását célozzák.

Az esettanulmányban a romák városon belüli térbeli, társadalmi pozíciójának változását a telepfelszámolások történeti és jelenkori elemzésébe ágyazom és ezen keresztül elemzem, hogy a helyi hatalomnak a különböző időszakokban milyen törekvései és lehetőségei vannak a térbeli és társadalmi folyamatok befolyásolására. Bemutatom, hogy a különböző, nemzeti szinten kialakított szakpolitikák, elsősorban a romák lakhatását célzó telepfelszámolási programok, a helyi igényeknek és társadalomtörténeti beágyazottságnak megfelelően hogyan értelmeződnek és valósulnak meg helyi szinten (Andreotti et al. 2012), és a különböző intézmények munkatársainak mindennapi gyakorlatai, a tapasztalataikon alapuló döntések milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban (Lipsky 1980, Gilson 2015). Elemzésemben feltárom, hogy az önkormányzatnak helyi szinten milyen eszközei és lehetőségei vannak a szegregált terek létrehozására, megszüntetésére vagy éppen újratermelésére, és ezeken keresztül hogyan törekszik a helyi társadalmi viszonyok és osztálypozíciók fenntartására, ezzel a társadalmi feszültségek mérséklésére és a helyi hatalom megszilárdítására. Ennek elsődleges eszköze a marginalizált társadalmi csoportok településen belüli mobilitásának és az általuk lakott terek feletti kontrollnak a kialakítása és fenntartása, amely a „gettó” intézményi elméletével írható le (Wacquant

2008: 3). Ez a megközelítés a szegregáció fenntartásában a figyelmet az intézmények szerepére irányítja, amit azon eljárások, mindennapi gyakorlatok és taktikák együtteseként határoz meg, amelyek a hatalom gyakorlásán keresztül biztosítják az adott társadalmi csoport ellenőrzését (Foucault 1991). Ebben az értelemben a szegregált romatelepek olyan terek, amelyeket a különböző strukturális pozíciókkal, érdekekkel és attitűdökkel rendelkező szereplők alakítanak (Virág 2010, Maestri 2019). Az a gyakorlat, ahogyan a helyi önkormányzat a szegregált városrészek és az ott lakó családok feletti ellenőrzést biztosítja, a szegregált terek különböző formáit hozza létre, amelyek a vegyes etnikai összetételű szomszédságtól a gettó ellenőrzött teréig terjednek (Marcuse 1997, Wacquant 2012, Váradi-Virág 2015), és amelyek között a helyi kormányzat a különböző telepfelszámolási és városrehabilitációs programokon, a szociális bérlakások elosztási rendszerén keresztül, a marginalizált társadalmi helyzetű családokat az arra való érdemességük alapján szűrheti és cirkuláltatja.

A romák esetében a térbeli szegregáción keresztül gyakorolt kontrollnak, azaz a cigánytelepek ellenőrzésének jelentős történeti hagyománya van (Dupcsik 2009), amely a szocializmus időszakának telepfelszámolási programjaira szintén hatással volt, és ezek az intézményi gyakorlatok, a nemzeti szinten változó közpolitikai elképzelésekkel együtt, napjainkban is fellelhetőek. A történeti elemzésben bemutatom, hogy a szocializmus időszakában a helyi tanács és intézményei milyen módon oldották meg, hogy a romák lakhatását a munkahelyekhez közelebb biztosítsák, ugyanakkor a városon kívül tartsák őket. A kilencvenes években az ipari üzemek bezárásával nem pusztán a munkahelyek tűntek el, de a mindennapi életnek a munkába járáshoz, az üzem működéséhez kötődő szabályozottsága is, amit felerősített a megfelelő források és eszközök nélkül helyi szintre delegált szociálpolitika (Szalai 2007, Vigvári 2008), a tömeges privatizációval eltűnő önkormányzati lakásállomány (Hegedüs 2013), vagyis mindazon eszközök, amelyeken keresztül a helyi kormányzat be tudott volna avatkozni a térbeli és társadalmi folyamatok alakításába.

2010 után alapvetően két forrás állt a hátrányos helyzetű települések önkormányzatai rendelkezésére a szociális és társadalmi feszültségek kezeléséhez. Egyrészt a közfoglalkoztatás, amely a „munkalapú társadalom” eszméjén alapuló *workfare* politika egyik központi elemeként a szegénység kezelésének egyik legfontosabb eszköze lett (Szikra 2014, Vidra 2018). Másrészt az EU által finanszírozott, a társadalmi integrációt célzó fejlesztési programok, esetünkben a városrehabilitációs és telepfelszámolást célzó beavatkozások, amelyek formálhatják a város térszerkezetét és lehetőséget biztosíthatnak a szegregált területeken élő családok mobilitására (Keller-Virág 2021). A tanulmány empirikus adatgyűjtésen alapuló fejezeteiben bemutatom, hogy az önkormányzat ezen eszközökön keresztül alapvetően két elvárásnak megfelelően szervezi a városi teret. Egyfelől a városon belüli szegregált terek újratermelésén keresztül fenntartja a társadalmi és szimbolikus határokat az elszegényedő, sérülékeny társadalmi pozíciójú alsó középosztályi és a marginalizált csoportok között. Másfelől a fejlesztési programokban való részvételen, a szociális

bérlakások ellenőrzési és elosztási mechanizmusain, valamint a közmunkaprogramokon keresztül az önkormányzat nemcsak megfizethető lakhatást és megélhetést biztosít az arra „érdemes” szegények számára, hanem az „érdemtelen szegényektől” való szimbolikus és térbeli elkülönülés lehetőségét is biztosítja számukra. Azaz a helyi hatalom ezeken az eszközökön keresztül úgy ellenőrzi a marginalizált csoportok társadalmi és térbeli mobilitását, hogy az „érdemtelen” szegényeket etnicizálja, térben kirekeszti és ellenőrzés alatt tartja, ugyanakkor az „érdemesek” számára biztosít bizonyos szociális védelmet, a városon belüli térbeli mobilitás és az etnikai önmeghatározás lehetőségét.

Módszertan

A tanulmány² alapjául szolgáló interjúkat négy kisvárosra kiterjedő, többéves kutatás keretei között készítettük (JelinekVirág 2020). A kutatás egyik altémája volt a marginalitás újratermelődésének vizsgálata, e témán belül külön figyelmet fordítottam a telepfelszámolások és az önkormányzati bérlakások kapcsolatának vizsgálatára. A kutatás alapvető módszere a szociológiai terepmunka volt. A kutatást minden kiválasztott városban egy hosszabb, a kutatócsoport minden tagjának részvételével zajló terepmunkával kezdtük. A közösen végzett terepmunka, a terepi élményekre való azonnali reflexió és ezek rögzítése biztosította a kutatócsoporton belüli közös gondolkodást, amely nemcsak az önálló témák pontosabb megfogalmazásában, de a közös kutatási koncepció folyamatos csiszolásában is fontos szerepet játszott. Mindezek után a kutatók önállóan vagy kisebb csoportokban időről időre visszatértek a terepekre, amikor már különböző, önálló témák mentén célzott interjúkat készítettek.

A kiválasztott városban a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplőkkel készítettünk interjúkat:³ a legfontosabb önkormányzati szereplőkkel, az intézmények (általános iskolák, óvodák, szociális intézmények) vezetőivel és munkatársaival, a közfoglalkoztatást szervező szervezetek vezetőivel, munkatársaival, a fejlesztési programokban részt vevő szakemberekkel, a város meghatározó személyiségeivel. Azzal, hogy időről időre visszatértünk a városba lehetőségünk volt nemcsak többször is interjút készíteni egy-egy kulcsszereplővel, de a városban zajló folyamatokat, változásokat is figyelemmel követni. Az interjúk, informális beszélgetések, megfigyelések mellett adatokat gyűjtöttünk az önkormányzatoknál, az általános iskolákban, illetve feldolgoztuk és elemeztük a 2011. évi népszámlálás mikrodadatait (Koós 2020). A kutatás során előtérbe kerültek a hosszabb jelenlétet igénylő, alapvetően a terepi megfigyelésekre, beszélgetésekre építő etnográfiai kutatási módszertanok, készültek életútinterjúk is, amelyek számos ponton finomítják

2 A kutatást a “Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, NKFIH kutatás keretében végeztük. A kutatáshoz kapcsolódó terepmunkákban részt vet: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János. Kutatásvezető: Virág Tünde. A kutatás eddigi eredményei megjelentek a Szociológiai Szemle 2020/4 számában.

3 Ebben a városban két év alatt összesen mintegy hatvan interjút készített kutatócsoportunk, amit megosztottunk egymással.

az intézményi elemzéseket. Ebben a tanulmányban alapvetően az intézményekben készített szakértői interjúk elemzésére szorítkoztam, azaz a város intézményeinek működésén, mindennapi gyakorlatain keresztül elemzem a szegények térbeli és társadalmi pozíciójának változását, és alapvetően arra a kérdésre keresem a választ, hogy a különböző időszakokban a helyi hatalomnak milyen törekvései és lehetőségei vannak a térbeli és társadalmi folyamatok befolyásolására.

A kiválasztott város már a hatvanas évek végétől különböző szociológiai kutatások terepe volt, ezen korábbi kutatások anyagait, elemzéseit is összegyűjtöttük és feldolgoztuk. A tanulmány empirikus fejezeteiben csak a saját kutatócsoport által készített interjúkat és azokat a kutatási anyagokat használtam és hivatkoztam, amelyekből közvetlenül nem beazonosítható a település. Mivel a formális interjúinkban, az informális beszélgetéseink és a megfigyelések során gyakran a mindennapi gyakorlatokra és működésekre, az informális egyeztetések és megoldások módzataira voltunk kíváncsiak, ami feltételezi a kutató és az interjúalanyok közötti nagyon erős bizalmat, a kutatócsoporton belül abban állapodtunk meg, és a kutatás kezdetétől ezt kommunikáltuk interjú alanyainkkal, hogy a kutatás helyszíneinek nevét nem említjük elemzéseinkben.

A térbeli szegregáció és a cigánytelepek felszámolásának lehetséges értelmezési keretei

A szegregációt a társadalmi-gazdasági struktúrák és mechanizmusok által létrehozott társadalmi egyenlőtlenségek térbeli megjelenéseként értelmezhetjük. A térbeli szegregáció (re)produkciója egy többléptékű folyamatba ágyazódik, amelyet az adott jóléti állam jellemzői, gazdasági beágyazottsága és fejlettsége határoznak meg, ugyanakkor a helyi társadalom történelmileg kialakult funkcióiban és társadalomtörténetében gyökerezik (Marcinczak et al. 2013, Musterd et al. 2017, Arbaci 2019). A kelet-európai országok térbeli-társadalmi szegregációjával foglalkozó korábbi kutatások a fővárosokra és nagyobb városokra fókuszáló esettanulmányokra korlátozódtak (lásd például Sykora 2009, Marcinczak et al. 2013, Kovács 2009). E tanulmányok azt mutatják, hogy a szocializmus időszakában a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek ellenére a térbeli elkülönülés alacsony szintje volt jellemző, amely a különböző források (különösen a lakhatás) államilag ellenőrzött elosztásában és a mobilitás adminisztratív korlátozásában gyökerezett. Bár a poszt-szocialista országokban az 1990-es években a társadalmi egyenlőtlenségek gyorsan növekedtek, ez nem tükröződött közvetlenül a térbeli elhelyezkedés változásában, mivel az intézményi reformok és a lakásprivatizáció idején a lakóhelyi mobilitás még mindig alacsony szinten maradt (Hegedüs 2013). Ugyanakkor egy, a társadalmi-gazdasági szegregációt vizsgáló, tizenkét fővárosban, köztük a közép-kelet-európai városokban végzett kutatás bemutatja, hogy míg a 2000-es évek elején a nyugat-európai városok a szegregáció nagyobb mértékét mutatták, mint a kelet-európaiak, a 2010-

es évek elejére ez a kelet és nyugat közötti egyenlőtlenség már sokkal kevésbé volt szembevetendő (Musterd et al. 2017).

Bár a társadalmi-gazdasági szegregáció és az ahhoz kapcsolódó területi szegregáció mértéke a poszt szocialista országokban viszonylag alacsony volt, a térbeli kirekesztés a romákat Magyarországon, ahogy más kelet-európai országokban is, egyértelműen erősen érintette. Az 1970-es években Magyarországon a romák kétharmada a települések szélén vagy a városok peremén elhelyezkedő szegregált cigánytelepeken élt (Kemény 1976). Ez a jelenség az államszocializmus romákat célzó ellentmondásos politikájában gyökerezik. Az 1960-as évektől kezdve az urbanizáció és az iparosítás folyamata összekapcsolódott a romák térbeli helyzetének megváltozásával; az állam támogatta a romák (és a hasonlóan alacsony státuszú agrárnépesség) költözését vagy legalább munkavállalását és ideiglenes lakhatását (ingázás, munkásszálló) a munkaerőhiánytól szenvedő nagy ipari övezetekben. A romák gazdasági szerepe, elsősorban alacsony iskolai végzettségük okán, döntően a képzetlen munkák betöltésére korlátozódott, ami egyben lehetőséget adott megkülönböztetésükre is, valamint arra, hogy a roma etnicitás időről időre összekapcsolható legyen a szegénységgel (Szalai 2020). Ugyanakkor településektől távol elhelyezkedő cigánytelepek felszámolása, a romák gyakran kényszerű átköltöztetése (Kemény 1976) lehetővé tette az állam és intézményei számára a roma közösségek ellenőrzését és fegyelmzését is. Azaz a hatvanas évek végén kezdődő cigánytelep-felszámolás nem elsősorban a roma családok méltányosabb lakhatási feltételeinek kialakítását szolgálta, hanem a településektől távol eső, a hatóságok számára ellenőrizhetetlen telepek felszámolását, valamint a térben is elérhető munkaerő biztosítását a gazdaság számára. A központilag tervezett, de helyben megvalósított településfelmérés mindig az adott települési viszonyokba ágyazódott és az érdekesnek és érdemtelennek tartott roma családok szelekcióján alapult. (Berey 1990).

A lipcsei charta (2007) deklarálja, hogy az európai országoknak különös figyelmet kell fordítaniuk a hátrányos helyzetű városrészekre; az országok többségében politikai célként jelenik meg a társadalmilag vegyes városrészek létrehozása és az etnikai vagy osztályalapú szegregáció térbeli formáinak elkerülése (Cheshire 2009, Lees 2008). Ugyanakkor több kutatás meggyőzően mutatta be, hogy az elvileg a társadalmi integrációt célzó városrehabilitációs programok gyakran a sérülékeny társadalmi csoportok kiszorulását, a városon belüli különböző városrészek társadalmi összetételének megváltozását eredményezik (Bolt et al. 2010, Cortese et al. 2014), amelyek együtt járnak az egyes városrészekhez kapcsolódó stigma megerősödéséhez vagy másik városrészbe való áthelyeződésével (Méreiné et al. 2021).

Magyarországon a 2000-es években a nemzeti kormány – bár egyre gyengülő határozottsággal, de – megfogalmazta elkötelezettségét a lakóhelyi szegregáció és a lakhatási problémák kezelésére, ami erősen kapcsolódott a cigánytelepek felszámolásához. Ugyanakkor ez nem a központi állam felelősségeként, hanem – a szocializmus időszakához hasonlóan – a helyi társadalmi viszonyoktól, a helyi sze-

replóktól függő lehetőségként jelent meg (Lengyel 2006). Azaz a nemzeti kormány olvadozó elkötelezettsége” (Kállai 2006), a roma integráció, ezen belül a cigánytelepen élők lakahtási integrációja iránt együtt járt a helyi szint igencsak szelektív elkötelezettségével. 2010 után megváltozott a telep felszámolási programok célja, amely a telepeken élők társadalmi és térbeli integrációja helyett már inkább a telepen belüli viszonyok konszolidációjára fókuszál, hangsúlyossá téve az egyéni felelősséget. Mindez pontosan illeszkedik a 2010 után megjelenő felzárkózási paradigmába (KellerVirág 2021), ami erősen kapcsolódik a neoliberális paternalizmushoz (Schram et al 2011), amely az állami szerepvállalás háttérbe szorulásán, a különböző feladatok civil szervezetekhez való kiszervezésén túl (Maestri 2019) az egyéni felelősséget hangsúlyozza. Az új szegénypolitika legfontosabb eleme a központilag finanszírozott, de helyben irányított közfoglalkoztatási program lett, amelynek célja a gazdasági válság következtében kialakult tartós munkanélküliség társadalmi következményeinek enyhítése volt (Szikra 2014), amely megteremtette a rászorultak feletti ellenőrzés lehetőségét, és egyben jelzi a kormány elkötelezettségét a társadalmi hierarchiák helyreállítására vagy megszilárdítására (Szombati 2018). Mindez illeszkedik az állam és a rászoruló közötti viszony újraértelmezéséhez, amely a „munkaalapú társadalom” eszméjén alapul, és jutalmazza azokat, akik dolgoznak, ugyanakkor megvonja a támogatást azoktól, akik „nem hajlandók” dolgozni (Szikra 2018). Az „érdemesek” és „érdemtelenek” (Gans 1994) közötti narratív és intézményes elkülönítés alapvetően a különböző intézményekben dolgozó, a rászorulókkal napi kapcsolatban levő munkatársak (*street-level bureaucrats*) diszkrecionális döntéseire épül (Lipsky 1980), és a munkatársak egymás közötti, illetve a munkatársak és a kliensek közötti interakciók (Johannessen 2019) során formálódik. A különböző intézmények munkatársainak döntései, mindennapi működése meghatározza az általuk képviselt szervezetek politikáját, ugyanakkor ez nem mindig egyezik a döntéshozók szándékaival; sőt, az erőforrások és az információk szűkössége gyakran azt jelenti, hogy ezen intézmények munkatársai olyan informális gyakorlatokra támaszkodnak, amelyek megváltoztathatják ezeket a szándékokat. Ez a megközelítés alapvetően a szakpolitikai szándékok és a mindennapi cselekvések közötti eltérésekre összpontosít és a hierarchikus irányítással szembeni ellenállást hangsúlyozza (Brodkin 2012).

Esettanulmány

Telepről a munkáskolóniára – romák változó/változatlan térbeli, társadalmi helyzete a városban belül

Esettanulmányom helyszíne a második világháborút követő tervszerű iparosítás során létrejövő szocialista kisváros, ahova az ötvenes évektől a település közelében elhelyezkedő gyár és az ahhoz kapcsolódó üzemek erőltetett és tervezett fejlesztése egyre több munkást vonzott az ország különböző részeiből. Ennek eredményekép-

pen a gyorsan várossá váló község lakónépessége majd négyszeresére növekedett, a nyolcvanas évekre elérte a harmincezer főt. Azaz a szocialista iparváros fejlődését, a beruházásokat, a népesség növekedését évtizedeken keresztül a gyár és azt kiszolgáló üzemek fejlesztése és munkaerőigénye határozta meg.

„És akkor az egész országban meg lett hirdetve, hogy itt biztos munkahely, szállás biztosítva van. [...] Ennél fogva az egész országból jöttek tömegektől ide emberek, akik majdnem semmiből sem éltek addig, és ennél fogva, nem akarom csúnyán fogalmazni, de ilyen gyűttmentek, akinek nem volt munkahelye, jöttek szerencsét próbálni. Ez volt az ígéret földje” (egykori tanácsi tisztviselő).

A város nagyobb része a szocializmus időszakában épült fel, így annak térszerkezetét alapvetően a városközpontban a hatvanas évek során épült lakótelepek sűrű beépítettsége, az egykor ideiglenes lakhatást biztosító barakképületek, az ipari üzemek köre szerveződő munkáskolóniák és a városhoz csatolt kistelepülések laza szövete határozza meg. Az építkezés technokrata szemlélete okán nem tulajdonítottak jelentősebb figyelmet a városközpont, a közterek kiépítésére, az ipari termelő üzemek élesen elváltak az újonnan épített városrészeketől; a város térszerkezetét mai napig ez a fragmentáltság jellemzi (Germuska 2004). Ahogy a legtöbb szocialista iparvárosban (Uzzoli 2013), a lakások száma a folyamatos építkezések ellenére sem tudta követni a lakónépesség gyors növekedését, ebből következően az egykor ideiglenesen épített barakkok, felvonulási épületek, korábbi munkáskolóniák a szocializmus évtizedei alatt folyamatosan lakófunkciókat szolgáltak. A különböző méretű és minőségű lakások elosztása a városon belül egyenlőtlen volt (Szelényi–Konrád 1969); a helyi ipar számára nélkülözhetetlen szakmunkások előnyt élveztek, ami a különböző státuszú munkások városon belüli térbeli elkülönülését, eltérő térhasználatát is jelentette, ami idővel az életformák különbözőségeiben is megjelent (Szirmai 1988, Uzzoli 2013). Ezzel szemben a történeti adatok azt mutatják, hogy a romák térbeli elkülönítése sokkal explicitebben jelent meg, a szocializmus időszakában jellemzően a városon kívüli terekre korlátozódott (Havas 1982).

A város kialakulásakor, az ötvenes években a romák jellemzően „hagyományos” erdei telepeken, elszórva éltek a települést övező erdőkben. A helyi tanács – megelőzve az 1961-es országos rendeletet – 1956-ban egy helyi rendeletben a városon kívül, az egyik üzem melletti munkáskolónia mellett jelölte ki a cigányok lakóhelyét, és a közegészségügyileg veszélyesnek nyilvánított erdei telepek felszámolásával ideköltöztette a cigány családokat (Faludi 1964, Havas 1982). Azaz a munkahelyektől távol levő, a hatalom számára ellenőrizhetetlen erdei telepekről a roma családokat az egyik termelőüzem mellett telepítették le. Így jött létre a hetvenes évekre a közel ezerfősre duzzadt cigánytelep. A leírások alapján (Havas 1982) a kolónia komfort nélküli, kis alapterületű lakásaiban éltek az üzemben régebben munkát vállalók, míg a kolónia mellett kialakított CS-házaspár telepen az erdei telepekről beköltöztetett családok, s a telep folytatásaként a megye különböző területeiről érkező munkások

alkalmi lakhatásra szolgáló „gunyhókat” húztak fel. Az akkori telepet ismerő interjúalanyaink elbeszéléseiben a kolónia és a körülötte kialakult telep – annak ellenére, hogy ott nagy valószínűséggel éltek nem cigányok is – „hagyományos cigánytelepként” jelent meg.

A hetvenes évek folyamán a helyi tanács, a szocialista rendszer cigánypolitikájának megfelelően, a telep zsúfoltságát, az élehetetlen lakhatási körülményeket az arra érdemes családok elköltöztetésével, a telep lassú felszámolásával igyekezett megoldani. A telep felszámolását – ahogy jellemzően az ország más településein is – a központi kormányzat a helyi tanácsok koordinációjára bízta. A telep felszámolása fokozatos és szelektív volt; alapvetően a helyi döntéshozók ismeretén, hozzáállásán múlt, hogy ki és hova költözhet a telepről. A szelekció alapját mindig az életvitel és a munkához való viszony képezte, amely egyrészt tükrözte az állam és egyének viszonyát, másrészt tág teret adott a feladattal megbízott ügyintézők személyes ismereteinek, diszkrecionális döntéseinek.

„Meg ott volt egy nagy cigánytelep, aminek a felszámolása, mondjam azt, hogy a nevemhez fűződik. Akkor volt bizonyos összeg rám is bízva, hogy akik olyan munkavállalók voltak, főleg a gyárban, hogy a gyárral kapcsolatban álltam, és mindenkiről véleményt kértem, arról, aki ott cigánytelepen élt. A becsületesen, hosszú ideje ott dolgozó, és normálisan végezte a munkáját, azokat kicsit tudtam előnyben részesíteni. A gyár is figyelte ezeket az eseményeket, összejátszottunk, hogy ott is volt egy ilyen magamfajta előadó, akivel megbeszéltük, hogy egy becsületes dolgozót segíteni kell, támogatni” (egykori tanácsi tisztviselő).

A roma családok egy részét a közeli falvakba költöztették, egyes családok, elsősorban az évek óta folyamatos munkaviszonyban dolgozók „kiérdemelték” a városi modern panellakást, más családokat egy, a városhoz közelebbi, de azon kívül elhelyezkedő kolóniatelepre költöztették. Ezeket a kolónialakásokat nemcsak az alacsony komfortfokozat tette kevésbé vonzóvá, de a városközponttól és a város szolgáltatásaitól való távolságuk is. Így aki tehetett, egy idő után továbbköltözött a városba, s később ott már csak a legszegényebbek maradtak. Az elköltöző családok helyére jellemzően roma családok költöztek a közeli falvakból, ami csak erősítette az itt élők stigmatizációját, amely összekapcsolta a szegénységet, a cigánysághoz tartozást a leromló épített környezettel. A közbeszédben és a közfelfogásban így ezek az egykori munkáskolóniák cigánytelepekké alakultak át. Azaz a roma családok szelektív és kontrollált költöztetése egyrészt az arra érdemesek számára biztosította a magasabb színvonalú lakhatást, akár az alsó középosztálybeliek által lakott lakónegyedekben is, másrészt időről időre létrehozta azokat a tereket, ahol a legszegényebb, leginkább problémásnak tekintett családok koncentráálódtak, amelyeket egy idő után „cigánytelepnek” tekintettek.

Ha mindezeket a folyamatokat a város egészének perspektívájából vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy ez a szelekció illeszkedett abba a hierarchikus rendszerbe (Szabó

1938), amely az ipari vállalatok jóléti gondoskodásának, ezen belül is a lakhatás biztosításának 19. századig visszavezethető hagyományára támaszkodik (Gyáni 1992). A munkaerőhiány időszakában az ideköltöző munkások számára a gyár mintegy szociális juttatásként biztosított különböző színvonalú lakhatást. A gyári, majd tanácsi lakások elosztása az üzemben betöltött pozíció alapján történt: az üzemi hierarchia legalján dolgozó szakképzetlen munkások jellemzően az alacsonyabb komfortfokozatú, a várostól távolabbi kolóniákon, ideiglenesen felépített barakklakásokban kaptak jellemzően alacsony komfortfokozatú vagy komfort nélküli lakásokat, míg a szakmunkások kiérdemelték az újonnan épített modern, városi panellakásokat. Ebben a társadalmi és térbeli hierarchiában a kolóniákon élő roma munkavállalók többsége nem egyszerűen a legalacsonyabb pozíciót foglalta el, hanem az éppen alulról levő helyi társadalmon kívül helyezkedett el. Azaz, miközben a város az ország különböző területeiről beköltözők „olvasztótégelyeként” határozta meg magát, a várospolitiká mindig különös gondot fordított arra, hogy a romák lakóhelyei a várostól „megfelelő távolságra” helyezkedjenek el, és csak az arra érdemesek, azaz a gyárban folyamatosan és megbízhatóan munkát vállalók költözzenek be a városba.

Az 1960-as évek munkaerőhiánya idején a munkaképes munkavállalók többségét, tekintet nélkül etnikai hovatartozásukra, az ipari üzemben alkalmazták, a romákat jellemzően szakképzetlen munkásként, egészségtelen, gyakran veszélyes fizikai körülmények között. Az üzem veszélyessége miatt ugyanakkor a munkások egymásra voltak utalva, ha gyakran kényszerűen is, de alkalmazkodtak egymáshoz, a megbízhatóság, a fegyelmezett munka határozta meg a mindennapi kapcsolatokat, s ez egy idő után – még ha időlegesen és a szituációhoz kötötte is – felülírta az etnikai, származási háttér jelentőségét. Azaz a gyárban a roma etnicitás szerepe egyre kevésbé volt hangsúlyos, és nem tükrözte a városon belül létező térbeli szegregációt és intézményes kirekesztést.

A gyár és a kapcsolódó üzemek fokozatos bezárása miatt az 1990-es években az önkormányzat többféle kihívással nézett szembe: egyszerre kellett kezelnie a gyár bezárása miatti szociális feszültségeket, a növekvő munkanélküliséget, és mint a tanácsi bérlakásállomány új tulajdonosának a gyár bezárásával párhuzamosan megjelenő lakhatási problémákat. Ezek közül az egyik legjelentősebb feladatnak az üzemek felszámolásához kapcsolódó kötelező rekultiváció során az egyik kolóniatelep felszámolása és az ott élő, mintegy nyolcvan, többségében munkanélküli cigány család számára a lakhatás biztosítása bizonyult. Ahogy ezt a helyzetet egy önkormányzati vezető összegezte: *„Mi mint önkormányzat csak a terhet kaptuk abból, aminek köszönheti a város a létét.”*

A rendszerváltást követő decentralizáció következtében a szociális és ezen belül a lakhatási problémák megoldását helyi szintre delegálták (Szalai 2007), ehhez azonban nem feltétlenül rendeltek megfelelő pénzügyi eszközöket (Vigvári 2008). A nehézségeket erősítette a tömeges lakásprivatizáció, amelynek eredményeként az ezredfordulóra a lakásoknak csupán mintegy öt százaléka maradt önkormányzati

tulajdonban (Hegedüs 2013), s ez jelentős mértékben korlátozta a helyi szereplők mozgásterét. Az önkormányzati tulajdonban levő lakások többsége alacsony komfortfokozatú, leromlott állapotú volt, jellemzően azok a lakások, amelyekben olyan szegény családok laktak, akik lakásukat még a piaci ár töredékéért sem tudták megvásárolni. A kilencvenes évek végére az önkormányzatnak már szinte csak a hatvanas évek elején a szegregált városrészekben, illetve a belső városrészben épült, kis alapterületű, alacsony komfortfokozatú lakások álltak rendelkezésére, és az alacsony ingatlanárak miatt itt tudott továbbiakat vásárolni. Ebből következően a kolónia felszámolása során a roma családok egy részét is ide, a városközpontba, illetve más, még megmaradt kolóniatelepre költöztették.

A telepfelszámolást az önkormányzat szociális irodája koordinálta, amelynek munkatársai erősen támaszkodtak a kolóniatelepen évek óta pasztorizációs és önkéntes szociális munkát végzők tudására és tapasztalataira (Váradi 2020). Az itt dolgozó segítőknek naprakész tudása volt minden telepi családról, s a szociális iroda munkatársai e tudásra támaszkodva döntöttek arról, hogy ki melyik városrészbe költözhet, vagyis hogy ki az, aki megérdemli a belső városrészben a lakásokat, és ki az, akit a várostól távolabb elhelyezkedő telepekre kell költöztetni.

A roma családok központba költöztetése felborította a városban évtizedek óta működő, a romák térbeli kizárásán és városon belüli mobilitásának ellenőrzésén alapuló rendet. *„Ez helyi politikai döntés volt, hogy behozták a peremkerületekből a városba őket, pedig ők nagyon jól elvoltak ott. Mentek gombászni, voltak állataik, megvoltak a közösségi együttélési normáik, szépen elvoltak ott. [...] Persze én is hallottam már az integrációról, de néha az a jó, ha természetes közegében marad az a népesség, aki ott meggyökerezett”* (önkormányzati szakember).

Az önkormányzat törekvése a társadalmi-térbeli rend helyreállítására

A 2010-es önkormányzati választásokat követően a képviselő-testület és a polgármester személye is megváltozott. Az új önkormányzatnak meg kellett küzdenie a 2008-as világgazdasági válság társadalmi, gazdasági következményeivel, amelyek nemcsak a legszegényebb és kevésbé képzett társadalmi csoportokat, hanem az devizaalapú hitelek miatt eladósodott helyi alsó középosztályt is érintették (Branyiczki-Gábor 2018). A gazdasági válsággal járó munkanélküliség és az adósságtörlesztési kényszer miatt egyre többen vállaltak külföldön munkát, ami felerősítette a város demográfiai helyzetéből (Virág 2020) fakadó feszültséget is; miközben az évtizedes szelektív migrációnak köszönhetően az alsó középosztály által lakott belső városrészek egyre inkább kiürültek, sok lakás hosszabb-rövidebb ideig lakatlan maradt, az előző önkormányzat telepfelszámolásának eredményeképpen a városközpontban kialakult szegregált telep és az ott élő roma családok pedig egyre láthatóbbá és a mindennapi találkozások szintjén egyre érzékelhetőbbé váltak a helyiek számára. Mindezek ismét felszínre hozták a városon belüli etnikai feszültségeket, ugyanak-

kor a város peremén elhelyezkedő szegregált telepek nagyon rossz fizikai állapota miatt egyre sürgetőbbé vált azok felszámolása is.

Az önkormányzat mozgásteret ugyanakkor korlátozott volt ennek az összetett társadalmi problémának a kezelésére. Egyrészt az önkormányzat ki van téve a globális és hazai gazdasági ciklusoknak, másrészt a nemzeti intézményi környezetben ágyazottan működik, azaz a közpolitikai döntések és a fejlesztéspolitika elvei nagymértékben meghatározzák a mozgásterét. A 2010 után egyre erőteljesebb állami recentralizáció nemcsak az önkormányzati pénzügyek és az intézmények átszervezésével – a közoktatás államosításával, a járások és a kormányhivatalok megerősítésével – járt együtt, hanem az önkormányzati feladatok és funkciók átrendeződésével is (Hegedüs–Péteri 2015). A recentralizációval párhuzamosan átalakult a fejlesztési források elosztásának mechanizmusa és intézményrendszere (Somlyódyne Pfeil 2020). Az intézmények államosítása és a célzott forrásokon alapuló önkormányzati finanszírozás „kiszárította” az önkormányzatok költségvetését, különösen az olyan periférikus területeken, mint ahol a vizsgált város is elhelyezkedik, ahol az önkormányzatnak alig vagy egyáltalán nincs adóbevétele. A szociális problémák kezelésére szolgáló legfontosabb források a közfoglalkoztatási program és a különböző uniós finanszírozású fejlesztési programok lettek, amelyeknek hozzáférési kereteit, feltételeit a nemzeti kormány alakította ki és biztosította. „Összességében tehát a központi kormányzat felől az önkormányzatok felé, illetve az önkormányzatoktól az állampolgárok felé irányuló kettős kontroll kiépülő intézményrendszerén keresztül az önkormányzatok egyre inkább egy olyan társadalmi funkciót töltenek be, amelyben a központi kormányzat egyenlőtlenségeket növelő gazdaság- és osztálypolitikájának a helyi negatív következményeit menedzselik a számukra lehetővé tett szűk korlátok, és korlátozott számú eszközök segítségével” (Jelinek 2020: 120). Esetünkben az önkormányzatnak ezek a források, eszközök és intézményi keretek nyújtottak lehetőséget arra, hogy „helyreállítsa” a városon belüli társadalmi és térbeli rendet, és kezelje a helyi feszültségeket.

A telepprogramok mint a családok városon belüli mobilitásának ellenőrzése

Az önkormányzatnak több évtizedes gyakorlata van a városi tér alakításában a különböző városfejlesztési eszközök felhasználásával, a veszélyes és lakhatatlaná váló szegregált városrészek felszámolásával, valamint az itt élő családok más városrészekbe költöztetésével. Az önkormányzati tulajdonú lakások számának és térbeli elhelyezkedésének jelentős a szerepe abban, hogy az önkormányzat miként tudja kontrollálni a városon belüli költözéseket, mobilitási folyamatokat. 2006 után a városrehabilitációs és telepfelszámolási programok elindulása, az azokban való részvétel lehetőséget adott az önkormányzatnak a városszerkezet – legalább részleges – átalakítására. Miközben országos szinten az önkormányzatok vonakodva vettek részt a különböző telepfelszámolási programokban (Hegedüs et al. 2016, Keller-Virág 2021), az esettanulmányban szereplő város önkormányzata minden

lehetséges pályázatban részt vett, amelyik a szegregált városrészek felszámolására, városrehabilitációra vagy szociális lakások építésére irányult. Ennek eredményeként a város mintegy hetven új önkormányzati lakáshoz jutott a szegregált városrészeken kívül, illetve jelentős forrást tudott biztosítani a szegregált városrészeken belül koncentrálódó önkormányzati lakásállomány felújítására is. Annak, hogy a város ilyen aktívan vett részt a telepfelszámolási programokban, több oka is van. Egyrészt a nemzeti szinten megfogalmazott pályázati konstrukciók, az elérhető támogatások összege illeszkedett a városon belüli – elszórtan elhelyezkedő, alig pár száz fős – szegregált területek méretéhez. Másrészt a város vezetése – a városon belüli jelentős ellenérzés ellenére – politikailag elkötelezett volt abban, hogy valamit kezdeni kell a lakhatatlan lakásokkal, a városon belüli problémás területekkel. *„Azt mondom, érdemes csinálni, de mi a baj? A normál emberek a társadalomban ezt nem fogadják el, hogy a cigány kap, ő meg nem. Ezt így élék meg. Én akkor is azt mondtam, hogy fölállaljuk. A mi érdekünk. A többségi társadalom érdeke, hogy minimalizáljuk az L. utca a szindrómáját”* (önkormányzati vezető). Ezen elkötelezettséget erősítette, hogy a város vezetése támaszkodhatott a különböző intézményekben dolgozó szociális és városfejlesztési szakemberek korábbi tapasztalataira, beágyazottságára és tudására.

Az önkormányzatnak különböző problémákat kellett kezelnie a város szegregált városrészeivel kapcsolatban. Egyrészt a korábbi telepfelszámolási programok következtében a város központi területén kialakult, legnépesebb szegregált terület potenciális konfliktusforrást jelentett a városban élő alsó középosztálybeli családok és a szegregált területen élő marginalizált családok között; a különböző társadalmi státuszú és demográfiai összetételű háztartások mindennapi érintkezése, találkozása felerősítette a városon belüli feszültségeket, a hanyatlás érzését. Másrészt a város szélén elhelyezkedő két kisebb, erősen kriminalizált szegregált városrészben a lakások már szinte lakhatatlanná váltak.

Az előző önkormányzat telepfelszámolási politikája, elsősorban szűkös mozgásteret miatt, a városközpontban hozta létre a legnagyobb, mintegy nyolcszáz lakosú szegregált városrészt. A beköltözéssel a korábbi lakóhelyhez kötődő stigma is áthelyeződött a városközpontba, a helyi lakosok az itt élő családokat a mai napig gyakran csak a kolónia korábbi nevével nevezik meg. Napjainkban a városrész erősen stigmatizált, ami azonban az elbeszélésekben csak szituációhoz kötötten etnicizálódik, alapvetően a deviáns, kriminalizált életformához kapcsolódik. *„Ott már tényleg az marad, aki nem tud máshova elmenni”* (szociális gondozó). Az ezekben az utcákban koncentrálódó lakások jelentős része az önkormányzat tulajdonában van, de annak az elmúlt évtizedekben nem volt elegendő forrása és eszköze azok karbantartására, felújítására, így a lakások fizikai állapota folyamatosan romlott. Egy idő után az önkormányzat nem tudta nyomon követni a lakások bérleti jogviszonyát és a bérlők informális cserélődését, így ezekben a lakásokban a kusza lakhatási jogviszonyokhoz kapcsolódóan rezsi- és lakbértartozások halmozódtak fel (lásd a következő fejezetben). Jellemző volt, hogy a magántulajdonban levő lakásokat a

tulajdonosok vagy örökösök egyszerűen magukra hagyták, így abba előbb-utóbb önkényesen beköltözött egy család.

„Az, hogy felszámoljuk a L. utcát, és újabb L. utca alakuljon ki valahol, az egy felelőtlen dolog lenne. A L. utcát kell az utca elejéhez fölhozni a végét. Ennek kell, legyen a cél. [...] Nagyon nehéz és sziszifuszi meló, de ebben a kollegák, a családsegítő, a gyermekjólét, a gyámügy, mi, mindenkinek iszonyú nagy dolgunk van. Aki pedig nem oda való, azt el kell paterolni” (önkormányzati vezető).

Az önkormányzat számára tehát világossá vált, hogy a szegregált városrész megszüntetése kivitelezhetetlen, nemcsak annak mérete és a beavatkozással járó hatalmas költségek, de a belső városrészben levő lakások általános elértéktelenedése miatt is. Így más megoldást kellett találnia. A cél a szegregált városrész konszolidálása lett, s ez egybecsengett a 2010 után kialakuló, alapvetően a felzárkóztatás szemléletén alapuló fejlesztéspolitikával (Keller-Virág 2021). Ez az új politika alapvetően nem a szegregált városrészek megszüntetésére irányul, hanem arra, hogy a hosszú távú, jelenléten alapuló szociális munkával, különböző szolgáltatások és közfoglalkoztatási programok biztosításával, a lakások egy részének felújításával, a közterek rendbetételével konszolidálják a szegregált területen élő családok lakhatási és megélhetési körülményeit.

A legrosszabb fizikai állapotban lévő, bontásra ítélt szegregált városrészek egy volt munkáskolóniából és a mellette lévő barakképületből állnak, mindkettő a város peremén található, és szegény roma és nem roma családok lakták. *„Az volt a legrosszabb hely. 1951 óta én láttam ezeket a barakkokat. Építkezéshez csinálták meg, amikor építették a lakótelepet. Hat barakk, de már csak három volt meg”* (szociális munkás). Bár a lakások állapota mindkét telepen nagyon rossz volt, az önkormányzat végül csak a már közegészségügyi kockázatot jelentő telepet számolta fel. A döntés hátterében az állt, hogy az e telepen élő családok városba költöztetése ellen nagyon erős ellenérzés alakult ki a lakosság körében: *„nem engedték be őket a városba, mert hogy olyanok, a város leszavazta.* (szociális munkás). Az önkormányzat ezért nem felszámolta, hanem csak felújította a várostól távolabbi, de jobb fizikai állapotban levő telep egy részét, és a lebontásra ítélt telepről a legproblémásabb családokat oda költöztette. Ez a telep így a város „büntetőtelepévé” vált, a rendőrséghez bekapcsolt térfigyelő kamerákkal szerelték fel, hogy „megóvják a felújított lakásokat és a közterületeket”, ugyanakkor a lakók mobilitását és aktivitását is ellenőrizni tudják. A telep nagyon messze esik a város központjától és intézményeitől, így a város lakói számára láthatatlan. Az ott élő családok számára a karitatív szervezetek szociális munkásai és a rendőrség jelentik az egyetlen kapcsolatot a város intézményeivel.

A telepek felszámolása során a családok egy részét a városon belüli szegregált városrészekbe költöztették (lásd következő fejezet), más részüket az önkormányzat által a város különböző területein vásárolt bérlakásokba. Fontos kiemelni, hogy a programba nemcsak az adott területen bérelti jogviszonnyal rendelkező családok kerültek be, hanem mindenki, aki életvitelszerűen – szívésségi lakáshasználóként,

jogcím nélküli lakóként – a telepen élt. Vagyis az önkormányzat minden telepi család számára biztosított – érdemesség alapján – valamilyen önkormányzati lakhatást, amelyek a félkomfortos, de alacsony rezsijú, kis alapterületű lakásoktól a nem szegregált városrészben elhelyezkedő komfortos bérlakásokig terjedtek. A családok elhelyezése, hogy ki melyik városrészbe, milyen lakásba költözzön, a szociális munkások diszkrecionális döntése volt, ami egyrészt a különböző szakemberek bevonásával készült háttér tanulmányon alapult (lásd következő fejezet), másrészt tükrözte a családokkal folytatott, sokszor nem konfliktusmentes egyeztetési folyamatot.

A nem szegregált városrészekben vásárolt bérlakások és a családok városon belüli ellenőrzött mobilitása lehetőséget nyújtott a városközpontban levő stigmatizált területeken élő „érdemes” családoknak arra, hogy a város nem szegregált városrészeibe, másik szociális bérlakásba költözzenek. Az önkormányzat lakásvásárlási lehetőségeit behatárolta, hogy csak megfizethető és fenntartható (nem távfűtéses) lakásokat tudott megvenni, ami tulajdonképpen a városon belül egyetlen városrésze-re korlátozta a beavatkozást, ezzel a potenciális feszültségeket és a társadalmi problémák koncentrációjának lehetőségét áthelyezte egy másik városrészbe (Virág–Jelinek 2019). Az ott élő családok számára az önkormányzat lakásvásárlási szándéka, a szegregált területekről érkező új bérlők megjelenése felerősítette a város és a városrész hanyatlásától való félelmet, az új lakók megjelenése növelte a társadalmi feszültségek kialakulásának esélyét, amelyek gyakran etnikai feszültségként artikulálódtak. Ugyanakkor az új lakosok megjelenése, az üres lakások eltűnése enyhítheti a „szellemgyed” érzését, és az új bérlők számára az elköltözés a szegregált területről lehetőséget teremtett arra, hogy térben elkülönüljenek és szimbolikusan is megkülönböztessék magukat a stigmatizált területektől, az ott élő családoktól, és úgy érezzék, hogy a helyi társadalomhoz tartoznak. Összefoglalva, a „telepfelszámolás” során az önkormányzat az erősen kontrollált költözésekkel egyrészt megerősítette a telepi létet, konzerválta a problémát, másrészt számos családnak lehetőséget teremtett a stigmatizált lakóhelyről való elköltözésre.

Új szabályok alkotása, a „rend” kereteinek megteremtése

A telepfelszámolások e logikája illeszkedik az önkormányzat 2010 után kialakított szegénypolitikájához és beágyazódik annak intézményrendszerébe; az új önkormányzati bérlakáspolitikai, a közfoglalkoztatás lehetőségeinek maximális kihasználása kölcsönösen erősíti egymást, illetve összekapcsolódik önkormányzat intézményeinek és szakembereinek mindennapi gyakorlataiban, egyben strukturálja és fegyelmezi a város rászoruló lakosainak életét.

2006 és 2012 között az önkormányzat egyszerűen nem foglalkozott a szociális bérlakások állapotával, a bérleti szerződések helyzetével, a lakásigénylők listája egyáltalán nem frissült, új kérelmet nem fogadtak be. A szociális bérlakások bérlőinek döntő többsége határozatlan idejű szerződéssel rendelkezett, az érvényes szabályok alapján az önkormányzatnak nem sok lehetősége nyílt arra, hogy a szerződést meg-

változtassa akár a felhalmozott lakbérhátralékok miatt, akár azért, mert a család anyagi helyzete időközben megváltozott. Az alapvetően menedzser- és tulajdonosi szemléletű új önkormányzati vezetés az új lakásrendelet 2012-es bevezetésével (amit utána szinte évenként módosított) több, egymással összekapcsolódó problémát igyekezett kezelni: egyrészt az évtizedek során felhalmozódott bérletidíj- hátralékok csökkentését, a szociális bérlakások bérlői rendszerének áttekinthetőségét, a bérleti szerződések átalakítását és a szociális bérlakások fizikai állapotának javítását, folyamatos karbantartását.

A 2000-es években a szociális bérlakások díjhátraléka folyamatosan növekedett, azaz a nem fizetést gyakorlatilag semmilyen módon nem szankcionálta az önkormányzat. Ez a gyakorlat változott meg 2010 után, amikor a nem fizető bérlőket az önkormányzat dolgozói rendszeresen felkeresték, személyesen érdeklődtek a befizetések után, ha szükséges volt, részletfizetési rendszert alakítottak ki. A városi alkalmazásban lévőknel, jellemzően közfoglalkoztatottnaknál még erősebben megjelent ez az elvárás; a szociális bérlakások kezelését és a közfoglalkoztatást ugyanaz az önkormányzati cég szervezi, így informális megállapodás alapján a szociális bérlakásban élő közfoglalkoztatottak a fizetésükből rögtön kiegyenlítették a bérleti díjat is. Emellett az önkormányzat egyre több lakásban előre fizetős órákat szerelt fel. E szemléletváltozás eredménye, hogy bár a bérlők többségének még mindig jelentős tartozásai vannak, az önkormányzati kintlévőség 2010 óta nem növekedett.

Az új bérlakásrendelet alapvető eleme, hogy az önkormányzat csak egy évre köt lakásbérleti szerződést, és annak hosszabbítását szigorú kritériumokhoz, elsősorban a lakbér és a közüzemi díjak rendszeres megfizetéséhez köti.

„Helyi társadalompolitikai koncepció, hogy úgy értelmezzük a lakásrendeletet, hogy milyen elvárásaink vannak a rászorulókkal kapcsolatban. [...] Elég komoly kontrollt tudunk tartani felettük, tudjuk érzékeltetni, hogy van vesztenivalójuk, ezzel valamiféle fegyelmezettség kimutatható a városban. De fel is mutatunk neki lehetőségeket: aki már három éve bérl a lakást, és nincs hátraléka – kaphat jobb helyen lakást. Nemcsak szankció, hanem pozitív kép is. Sok minden eredményt el lehet a lakáson keresztül érni. Első az életkörülményeknek a javítása. Utána egy folyamatos kontroll.” (a helyi önkormányzat egyik munkatársa)“

Új elemként jelent meg, hogy a szociális bérlakások odaítélése előtt a családsegítő szolgálat munkatársainak környezettanulmányt kell készíteniük a családról, amely a döntés során alátámasztó dokumentumként szerepel. Azaz a szociális lakásokhoz és más szociális szolgáltatásokhoz való hozzáférés a helyi intézményi szereplők mérlegelési jogkörén múlik (Gilson 2015), akik a mindennapi tapasztalataik alapján húzzák meg a határt az arra érdemes és érdemtelen családok között. A döntésnél nem csak és kizárólagosan a rászorultságot vizsgálják, meghatározóak a családok életviteléhez kapcsolódó tapasztalatok is: együttműködnek-e a szociális szakemberekkel, rendszeresen járnak-e a gyerekek iskolába, óvodába, voltak-e rendőrségi ügyeik, állnak-e fent

tartozásaik. Fontos kiemelni, hogy ebben az esetben egy-egy család érdemességének megítélése nem egyetlen ügyintéző önálló döntésén alapul, hanem a különböző intézményekben dolgozó szakemberek folyamatos kommunikációjának, mindennapi interakcióinak, a tapasztalatok megosztásán keresztül formálódik.

A szociális bérlakások elosztása révén az önkormányzat alapvetően az érdeemesnek ítélt családokat támogatja, de ezt az érdemességet folyamatosan bizonyítani kell. *„Szociális bérlakások elnyerése esetén 14 hónapig a családsegítő szolgálattal együtt kell működni a családnak, tehát van külön családgondozó, akinek bemutatják a befizetett számlákat, ellenőrzi a gazdálkodást, ez is egy ilyen védett lehetőség.”* (önkormányzati szakember). Az önkormányzat szemléletváltásának másik fontos eleme, hogy kiemelt figyelmet fordít a bérlakások állapotának megóvására. 2012 után a fejlesztési programok forrásai mellett az önkormányzat közfoglalkoztatás⁴ keretében is felújított számos szociális bérlakást. Az újonnan vásárolt és felújított bérlakások állagmegóvására kiemelt figyelmet fordítanak.

„Folyamatosan járják végig a lakásokat, és ellenőrzik. Ez véletlenszerű. Ez benne van a bérleti szerződésükben, hogy ők kötelesek bennünket beengedni a bérlő szükségtelen zavarása nélkül. Ez a rendeletben is benne van. Nemcsak jogunk van hozzá, hanem kötelesek vagyunk, a mi tulajdonunk.” (a város gondnokának munkatársa)

A határozott idejű szerződés felmondásának lehetősége olyan eszköz, amellyel az önkormányzat megszabadulhatna az „érdemtelen”, „nemkívánatos” családoktól, ugyanakkor ezzel a lehetőséggel nem feltétlenül él, tisztában van azzal, hogy a családok elhelyezéséről a városnak kell valahogy gondoskodnia. A város peremén található olyan, jellemzően rossz állapotban levő, komfort nélküli vagy félkomfortos önkormányzati bérlakások – mint a telepfelszámolás során megőrzött és felújított épületek –, amelyeket azoknak az „érdemtelen” szegényeknek tartanak fent, akik nagy valószínűséggel nem vagy csak időszakosan tudják fizetni a bérleti díjat. Ahogy egy önkormányzati ügyintéző megfogalmazta: *„Ide számúztuk, ja nem, költöztettük őket”*. A város központjától, a középosztály által lakott terektől távol levő, rossz minőségű lakásokba való „száműzés” mint minimális lakhatási lehetőség biztosítása a város érdeke is annyiban, hiszen: *„ha minden hátralékost kitennék az utcára, akkor nagyon nagy bajba kerülnének, mert beköltöznének minden lépcsőházba”* (lakásosztály munkatársa). A marginalizált helyzetű családok számára a szociális bérlakás mint biztos és megfizethető lakhatási forma a folyamatos kontroll ellenére kiváltságos helyzetet jelent a városon belül, ugyanakkor a szociális bérlakások minősége és térbeli elhelyezkedése rendkívül differenciált lakhatási lehetőséget biztosít a családoknak. Azok, akik a szociális bérlakásrendszer alsó szegmenseibe szorultak, vagy éppen még oda sem tudnak bekerülni, a magánbérleti piacon eleve esélytelenek, így

4 A fejlesztési programokhoz hasonlóan a város a közfoglalkoztatás kereteit is igyekszik minél jobban kihasználni: a gazdasági válság időszakában a legnagyobb foglalkoztatóként hozzávetőlegesen 1200 embernek adott munkát: a városüzemeltetési feladatokon túl különböző termelőtevékenységekbe is belevágtak, szociális szövetkezetet alapítottak (Kovai-Virág 2020, Váradai 2020)

jellemzően különböző intézmények között mozognak (családok átmeneti otthona, hajléktalanszálló, albérlők háza), vagy a város környéki zártkertekben alakítanak ki maguknak – jellemzően informálisan – valamiféle lakhatást.

Összegzés

A tanulmány egy egykori szocialista iparvárosban elemzi a romák városon belüli térbeli, társadalmi pozíciójának változását. Bemutatja, hogy a nemzeti szinten kialakított szakpolitikák, elsősorban a romák lakhatását célzó települészámolási programok a helyi igényeknek és társadalomtörténeti beágyazottságnak megfelelően hogyan értelmeződnek és valósulnak meg helyi szinten, a különböző intézmények munkatársainak diszkrecionális döntései milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban. Az elemzésben bemutatott önkormányzati gyakorlatokon keresztül egy olyan szegénypolitika körvonalazódik, amely ugyan az állami szerepvállalás háttérbe szorulásán és az egyéni felelősség hangsúlyozásán alapuló neoliberális paternalista szegénypolitikára épül (Schram et al. 2011, Szombati 2021), de attól két jelentős mozzanatban különbözik. Egyrészt a gazdaságilag periférikus, a szelektív migrációnak köszönhetően folyamatosan csökkenő népességű városban a szegénység, az ezzel járó társadalmi konfliktusok és a szegregáció kezelésének egyetlen szereplői az önkormányzat és intézményei. Vagyis az önkormányzat és intézményei helyettesítik a hiányzó – vagy éppen az elmúlt évtized politikájának köszönhetően háttérbe szoruló – harmadik szektorbeli szervezeteket vagy éppen gazdasági szereplőket. Mindez azt is jelenti, hogy a kisvárosban belül nincs, vagy csak nagyon marginalizált pozícióban van olyan intézmény vagy szervezet, amely képes lenne az önkormányzat közpolitikai elképzeléseit megkérdőjelezni, annak alternatíváját felmutatni, szolgáltatni. Másrészt az önkormányzat és intézményei függenek a központi kormányzat által biztosított forrásoktól, a pénzügyi támogatás biztosítása minden helyi szereplő érdeke, ami erősíti a közöttük levő intézményes és személyi kapcsolatokat is. Ezen túlmenően a helyi szereplők és a rászorulóik között is erős, paternalista függőségi kapcsolatok vannak. A klientalista függőségi viszonyok e láncolata a hatalom megszilárdítását szolgálja állami és helyi szinten egyaránt.

2010 után a nemzeti kormány az önkormányzatok számára ellentétes célokat megfogalmazó eszközöket biztosított a helyi feszültségek enyhítésére: ezek közül a legfontosabb a *workfare* elemeket tartalmazó közmunkaprogram és az EU által finanszírozott, a marginalizált közösségek társadalmi és területi integrációját célzó fejlesztési programok, ugyanakkor az ellentétes célkitűzések összehangolásának felelősségét, az ezzel járó konfliktusokat helyi szinten kellett megoldani. A felülről meghatározott programok helyi megvalósításában, hogy mi történik az adott településen, az önkormányzatnak és intézményeinek széles diszkrecionális jogköre van; az, hogy milyen döntések születnek függ a helyi társadalomtörténettől, a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti kapcsolatoktól, a helyi politikai

ambícióktól és elköteleződéstől, illetve hogy ennek megvalósításában a helyi hatalom mennyiben támaszkodhat a helyi intézmények munkatársainak tudására és együttműködésére. Mindez a helyi szegénypolitikák változatos formáit hozza létre. Ellentétben más példákkal (Virág–Jelinek 2019), ebben a kisvárosban a központi állam által meghatározott, a szegénység enyhítését célzó közpolitikai eszközöket úgy használják, a fejlesztési programok megvalósítását a helyi intézmények munkatársainak formális és informális gyakorlatain keresztül úgy alakítják, hogy azok illeszkedjenek a helyi vezetés társadalompolitikai elképzeléseihöz, beépüljenek az önkormányzati közpolitikába.

Esettanulmányomban bemutattam, hogy a romákat érintő politikák és gyakorlatok hogyan kötődnek a szocializmus kontrollon és kizorításon alapuló fejlesztéseihöz, és mindezt hogyan szövi át a neoliberális paternalista szegénypolitika. A szocialista időszakban a kötelező munkavállalás összekapcsolódott a településfelmérés tanácsi gyakorlataival, amely lehetőséget biztosított a munkahelyektől távol eső, ellenőrizhetetlen cigánytelepek felszámolására. Ahogy jellemzően szinte minden településen, a településfelmérés során a helyi szakemberek tudásán, tapasztalatain, előítéletein alapuló szelekció alapján a tanácsok dönthettek arról, hogy melyik család hova költözzön; esetünkben ez azt jelentette, hogy a roma családok egy része mindig a városon kívül, szegregáltan élt. Ami 2010 után történt, az egyszerre értelmezhető a poszt szocialista liberális jóléti rendszer szociálpolitikájának ellenhatásaként, valamint a szocialista korszak politikájának újraéledéseként. Településünkön a „munkaalapú társadalom” országos szinten megfogalmazott elvárásait helyi szinten összekapcsolták az önkormányzat által biztosított lakhatási programokkal, amelyekben a rászoruló – többségében, de nem kizárólagosan romák – az önkormányzati intézmények munkatársainak tudása és tapasztalata alapján meghozott döntéseknek megfelelően vehetnek részt. A rászoruló közötti szelekció az „érdemes” és „érdemtelen” szegények narratív és intézményes megkülönböztetésén alapul, amely során az „érdemtelen” szegényeket etnicizálják, térben kirekesztik és ellenőrzés alatt tartják, ugyanakkor az „érdemesek” számára biztosítanak bizonyos szociális védelmet, a városon belüli térbeli mobilitás és az etnikai ön meghatározás lehetőségét.

Irodalom

- Andreotti, A. – Mingione, E. – Polizzi, E. (2012): Local welfare systems and social cohesion. *Urban Studies*, 49(9): 1925–1940.
<https://doi.org/10.1177/0042098012444884>
- Arbaci, S. (2019): Paradoxes of Segregation. Housing Systems, Welfare Regimes and Ethnic Residential Change in Southern European Cities. *Studies in Urban and Social Change*. Hoboken, NJ, USA: Wiley-Blackwell.
- Berey, K. (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. Esély nélkül. In Berey, K. – Horváth, Á. (szerk.): *Vita Kiadó*. Budapest, 5–72.

- Bolt, G. – Phillips, D. – van Kempen, R. (2010): Housing policy, (de)segregation and social mixing: An international perspective. *Housing Studies*, 25 (2), 129–135. <https://doi.org/10.1080/02673030903564838>
- Branyiczki, R. – Gábos, A. (2018): A szegénység dinamikája a válság időszakában Magyarországon In Tóth, I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2018*. Budapest: Társki, 125–143.
- Brodtkin, E. Z. (2012): Reflections on Street-Level Bureaucracy: Past, Present, and Future. *Public Administration Review*, 72(6):940–949. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2012.02657.x>
- Cheshire, P. (2009): Policies for mixed communities: Faith-based displacement activity? *International Regional Science Review*, 32 (3), 343–375. <https://doi.org/10.1177/0160017609336080>
- Cortese, C. – Haase, A. – Grossmann, K. – Ticha, I. (2014): Governing Social Cohesion in Shrinking Cities: The Cases of Ostrava, Genoa and Leipzig. *European Planning Studies*, 22. 10. 2050–2066. <https://doi.org/10.1080/09654313.2013.817540>
- Dupcsik, Cs. (2009): *A magyarországi cigánység története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Faludi, A. (1964): *Cigányok*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Foucault, M. (1991): Governmentality. In Burchell, G. – Gordon, C. – Miller, P. (eds.): *The Foucault effect: Studies in governmentality*. Toronto: Harvester Wheatsheaf, 87–102.
- Gans, H. J. (1994): Positive Functions of the Undeserving Poor: Uses of the Underclass in America. *Politics & Society*, 22, 3. <https://doi.org/10.1177/0032329294022003002>
- Germuska, P. (2004): Ipari város, új város, szocialista város. *Korall*, 11–12, 239–259.
- Gilson, L. (2015): Lipsky's Street Level Bureaucracy. Chapter in Page, E. – Lodge, M. – Balla, S. (eds.): *Oxford Handbook of the Classics of Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Gyáni, G. (1992): *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető, 214.
- Havas, G. (1982): Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In Andor, M. (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202.
- Hegedüs, J. – Kullmann, Á. – Somogyi, E. – Teller, N. (2016): *Komplex telep-program értékelése*. (TÁMOP 5.3.6-11.) (Kézirat.) Budapest: Városkutatás Kft.
- Hegedüs, J. – Péteri, G. (2015): Közzolgáltatási reformok és a helyi önkormányzatiság. *Szociológiai Szemle*, 2., 90–119.
- Hegedüs, J. (2013): Housing privatisation and restitution. In Hegedüs, J. – Teller, N. – Lux, M. (eds.): *Social Housing in Transition Countries*. New York: Routledge, 33–49.
- Jelinek, Cs. (2020): „Gúzsba kötve táncolunk” – zsugorodás és a kontroll leszivárgásának a politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, 4., 115–136. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.6>
- Jelinek, Cs. – Virág, T. (2020): Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon *Szociológiai Szemle* 2., 4–26. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.1>

- Johannessen, L. E. F. (2019): Negotiated Discretion: Redressing the Neglect of Negotiation in “Street-Level Bureaucracy”. *Symbolic Interaction*, November. <https://doi.org/10.1002/symb.451>
- Kállai, E. (2006): Kormányzati romapolitika az elmúlt négy évben. In Kállai, E. – Törzsök, E. (szerk.): Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 187–203.
- Keller, J. – Virág, T. (2021) Intézményi környezet és helyi fejlesztések: elköteleződések szabta lehetőségek a telepprogramok megvalósításában *Tér és Társadalom* 35(4), o. 190–214. doi: 10.17649/TET.35.4.3371.
- Kemény, I. (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Koós, B. (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 34: 1, 48–68, 21. <https://doi.org/10.17649/TET.34.1.3182>
- Kovács, Z. (2009): Social and economic transformation of historical neighbourhoods in Budapest. *Tijdschrift Voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 100 (No. 4): 399–416. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00549.x>
- Kovai, C. – Virág T. (2020) How to keep control? Everyday practices of governing urban marginality in a time of massive outmigration in Hungary In: Hall, Sarah Marie; Pimlott-Wilson, Helena; Horton, John (szerk.) *Austerity Across Europe: Lived Experiences of Economic Crises* Routledge 212 p. pp. 167-180.
- Lees, L. (2008): Gentrification and social mixing: Towards an inclusive urban renaissance? *Urban Studies*, 45 (12), 2449–2470. <https://doi.org/10.1177/0042098008097099>
- Lengyel, G. (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In Kállai, E. – Törzsök, E. (szerk.): Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 56–91.
- Lipsky, M. (1980): *Street-level bureaucracy: dilemmas of the individual in public services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Maestri, G. (2019): Bringing the Third Sector Back into Ghetto Studies: Roma Segregation and Civil Society Associations in Italy. In Flint, J. – Powell, R. (eds.): *Class, Ethnicity and State in the Polarized Metropolis*. Palgrave Macmillan Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-16222-1_11
- Marcińczak, Sz. – Gentile, M. – Stępnia, M. (2013): Paradoxes of (Post)Socialist Segregation: Metropolitan Sociospatial Divisions Under Socialism and After. *Poland Urban Geography*, Volume 34, 327–352. <https://doi.org/10.1080/02723638.2013.778667>.
- Marcuse, P. (1997): The enclave, the citadel, and the ghetto: what has changed in the post-Fordist US city. *Urban Affairs Review*, 33.2, 228–264. <https://doi.org/10.1177/107808749703300206>

- Méreiné Berki, B. – Málovics, Gy. – Crețan, R. (2021): “You become one with the place”: Social mixing, social capital, and the lived experience of urban desegregation in the Roma community. *Cities*, 117. October, 103302.
<https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103302>
- Musterd, S. – Marcińczak, S. – Van Ham, M. – Tammaru, T. (2017): Socioeconomic segregation in European capital cities. Increasing separation between poor and rich. *Urban Geography*, 38 (7), 1062–1083.
<https://doi.org/10.1080/02723638.2016.1228371>
- Scheiring, G. – Szombati, K. (2020): From neoliberal disembedding to authoritarian re-embedding: The making of illiberal hegemony in Hungary. *International Sociology*, 1–18. First published: 18 August 2020.
<https://doi.org/10.1177/0268580920930591>
- Schram, S. – Fording, R. – Soss, J. (2011): Neoliberal paternalism race and the new poverty governance. In Jung, M. – Costa Vargas, J. – Bonilla-Silva, E. (eds.): *State of White Supremacy: Racism, Governance, and the United States*. Redwood City: Stanford University Press, 130–157. <https://doi.org/10.1515/9780804777445-008>
- Somlyódyne Pfeil, E. (2020): A vidéki térségek felzárkóztatásának feltételei és eszközei uniós szemszögből. Visszatérés az endogén erőforrásokra alapozott fejlesztési szemlélettől az újraelosztó támogatáspolitikához Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 18–44. <https://doi.org/10.17649/TET.34.4.3298>
- Sýkora, L. (2009): New socio-spatial formations: Places of residential segregation and separation in Czechia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 100: 417–435. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9663.2009.00550.x>
- Szabó, Z. (1938): *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest: Cserépfalvi.
- Szalai, J. (2007): *Nincs két ország...?* Budapest: Osiris.
- Szalai, J. (2020): The Impact of Multi-faceted Segregation on Roma Collective Identity and Citizenship Rights. In van Baar, H. – Kóczé, A.: *The Roma and Their Struggle For Identity In Contemporary Europe*. Berghahn Books, 346.
<https://doi.org/10.3167/9781789206425>
- Szelényi, I. – Konrád, Gy. (1969): Az új lakótelepek szociológiai problémái. Budapest: Akadémiai Kiadó, 212.
- Szikra, D. (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014 *Journal of European Social Policy*, 24 (5), 486–500. <https://doi.org/10.1177/0958928714545446>
- Szikra, D. (2018): Távolodás ez európai szociális modelltől – a szegénység társadalmpolitikája. *Magyar Tudomány*, 179. évf., 6. sz., 858–870.
<https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.14>
- Szirmai, V. (1988): „Csinált” városok. Budapest: Magvető Kiadó, 240.
- Szombati, K. (2018): *The Revolt of the Provinces. Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Rural Hungary*. Berghahn Books. <https://doi.org/10.3167/9781785338960>

- Szombati, K. (2021): The Consolidation of Authoritarian Rule in Rural Hungary: Workfare and the Shift from Punitive Populist to Illiberal Paternalist Poverty Governance. *Europe-Asia Studies*, Volume 73, 1703–1725.
<https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1990861>
- Uzzoli, A. (2013): Az új városok kialakulása Európában. In Szirmai, V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején. Egy „új” városfejlődési út ígérete*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, 33–52.
- Van Baar, H. – Kóczé, A. (2020): Introduction: The Roma in Contemporary Europe: Struggling for Identity at a Time of Proliferating Identity Politics In Van Baar, H. – Kóczé, A.: *The Roma and Their Struggle For Identity In Contemporary Europe*. Berghahn Books, 346. <https://doi.org/10.3167/9781789206425>
- Várad, M. (2020): Menedék, mobilitási ösvény? A közfoglalkoztatás női mikrovilágai. *socio.hu*, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.38>
- Várad, M. – Virág, T. (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 1., 89–113.
- Vidra, Zs. (2018): Hungary’s punitive turn: The shift from welfare to workfare. *Communist and Post-Communist Studies*, 511, 73–80.
<https://doi.org/10.1016/j.postcomstud>
- Vigvári, A. (2008): Szubszidiaritás nélküli decentralizáció: néhány adalék az önkormányzati rendszer magyar modelljének korszerűsítéséhez. *Tér és Társadalom*, 22(2), 141–167. <https://doi.org/10.17649/TET.22.1.1161>
- Virág, T. (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Virág, T. (2020): Térbeli és társadalmi marginalizáció változó mintái két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle* 2., 27–49.
<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.2.2>
- Virág, T. – Jelinek, Cs. (2019): Courtiers en développement et projets fondés sur le lieu dans des quartiers urbains en difficulté. Le cas de Pécs en Hongrie = Development Brokers and Place-Based Projects in Deprived Urban Neighbourhoods: The Case of Pécs, Hungary *Justice spatiale / Spatial justice* 13 pp. 1–22. , 22 p.
- Wacquant, L. (2008): *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Wacquant, L. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In Hutshinson, R. – Haynes, B. D. (eds.): *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Routledge 1–32.

Az egyéni gyermekvállalás és a kisgyermek napközbeni ellátásának többszintű összefüggései Európában: szakirodalmi áttekintés¹

Multilevel relationships between individual childbearing and day care for young children in Europe: review of the literature

Árki Diána²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.4.2>

Beérkezés: 2022. 05. 30.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 09. 02.

Elfogadás: 2022. 10. 17.

Összefoglaló: Tanulmányomban bemutatom a hároméves kor alatti gyermekek napközbeni ellátása és az egyéni gyermekvállalás között fennálló kapcsolat elméleti háttérét, és a területi kontextust előtérbe helyező, oksági összefüggést vizsgáló kutatások eredményét hat európai országban. A szociológiai és közgazdaságtani megközelítések, valamint empirikus tapasztalatok alapján ismertetem, hogy a napközbeni ellátás négy paramétere közül elsősorban a szolgáltatás elérhetősége hat a gyermekvállalásra. Rávilágítok arra, miként alakulnak az országspecifikus sajátosságok és a paritás szerinti különbségek a változók között. Azon országokban, ahol alacsony a napközbeni ellátás elérhetősége, főként az anyává válásra gyakorol befolyást a paraméter, míg ahol általánosan elérhető a napközbeni ellátás, csekély hatást fejt ki a mutató, és inkább a második, harmadik gyermek világrajövetelét segíti elő. A kutatások mindemellett felhívták a figyelmet az elérhetőség alsó-felső határértékének fontosságára. Bemutatom továbbá a felmérések azon hiányosságait, melyek orvoslásával megvalósulhat a témakör szélesebb körű és részletesebb európai kutatása.

Kulcsszavak: termékenység, kisgyermek napközbeni ellátása, többszintű európai elemzések

Abstract: In my study, I present the theoretical background of the relationship between daytime care for children under the age of three and individual childbearing, and the results of research, emphasizing territorial context, examining causality in six European countries. Based on sociological and economic approaches, as well as empirical experiences, I explain that of the four parameters of daytime care is primarily the availability of the services affects childbearing. I highlight how the country specific characteristics and the differences according to parity among the variables develop. In countries where the

1 EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosító számú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projekt a Széchenyi 2020 program keretében, európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

2 Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola, e-mail: arki.diana25@gmail.com

availability of daytime care is low, the parameter has mainly an influence on becoming a mother, where daytime care is widespread, the indicator has a smaller effect and rather helps the birth of a second or a third child. Research also draws attention to the importance of the lower and upper limits of availability. Furthermore, I present those shortcomings of the surveys that could be used as remedies for a wider and more detailed European research on the topic.

Keywords: fertility, daytime care for young children, multilevel European analyses

1. Bevezetés

Az alacsony termékenységi ráta következtében az elmúlt évtizedekben a politikai érdeklődés egyre inkább afelé fordult Európában, hogy a gyermekek napközbeni ellátásának lehetőségei és azok sajátosságai miként befolyásolják a nők termékenységét (Mörk et al. 2009: 2). A tárgykör előtérbe kerülését indokolja egyrészt, hogy a gyermekek napközbeni ellátása a közoktatás első szakaszaként konstatálható, az oktatás pedig csökkenti a gyermekek között fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket. Másodszorban feltételezhető, hogy e szolgáltatások megkönnyítik a nők számára a munkacsalád összeegyeztetését és ezzel támogatják az anyák foglalkoztatását. Harmadrészt az állam a gyermekek napközbeni ellátására a termékenység előmozdításának eszközeként is tekinthet (Krapf 2014: 12–13).

A demográfiában mindazonáltal a regionális megközelítés aspektusa csekély jelentőséggel bír, a kérdéskör elemzése számottevő kutatási részként realizálódik (Bertram–Bujard 2014: 2). Miért fontos ugyanakkor feltárni, hogy a területi kontextus hogyan befolyásolja az egyének gyermekvállalási döntéseit? Az életút többszintűségét hangsúlyozó életpálya-perspektíva mint alapvető elméleti keret szerint az egyéni döntések vizsgálatánál lényeges az egyént körülvevő helyi lehetőségi struktúrák (például a munkaerőpiaci vagy a gyermekek napközbeni ellátására rendelkezésre álló lehetőségek) figyelembevétele, hiszen az egyén a gyermekvállalásra irányuló elhatározásakor számításba veszi ezen tényezők helyi sajátosságait, opcióit (Buhr–Huinink 2014: 6). Az országos szintű adatok azonban elfedik az eltérő regionális folyamatokat – hiszen a gazdaság és a társadalomszerkezet nemcsak országok között, hanem országon belül is eltér (Bertram–Bujard 2014: 5), így releváns problémakörként realizálódik a területi szintű jellemzők és a termékenységi döntések kapcsolatának tanulmányozása.

Szakirodalmi áttekintésében olyan – a területi megközelítést előtérbe helyező – európai kutatások bemutatására törekszem, melyek arra a kérdésre keresik a választ, hogy az egyéni gyermekvállalást miként befolyásolják a kisgyermekek napközbeni ellátásának kontextuális sajátosságai. Összefoglalómban olyan elemzéseket ismertetek, amelyek többszintű megközelítést alkalmaznak a kérdés feltárására, vagyis azt vizsgálják, hogy milyen kapcsolat áll fenn az egyéni gyermekvállalás és a három év alatti gyermekek napközbeni ellátása mint területi szintű paraméter között. A témakör életkor szerinti specializációjának magyarázatát az adja, hogy a munka-család konfliktus ebben az életkorban a legsúlyosabb: a kisgyermekek gondozása – mely főként az anyára hárul – a legidőigényesebb, azonban a három év alatti gyermekek

részvétele jóval kisebb mértékű a napközbeni ellátást nyújtó intézményekben, mint az óvodáskorúak hányada (Rindfuss–Brewster 1996: 259, Krapf 2014: 15–16). Európában a nappali gyermekellátás állami kézben összpontosul, a szolgáltatás magánpiaca kicsi, mindemellett a szülők gazdasági terheinek mérsékléséhez állami támogatások járulnak hozzá nemcsak az államilag szervezett, hanem a piaci alapú intézmények esetében is (Rindfuss et al. 2010: 6, Baizan 2009: 813). A szakirodalmi áttekintés nehézségét ugyanakkor az adja, hogy kevés többszintű kutatás foglalkozik Európában a kisgyermek napközbeni ellátásának rendszerére és az egyéni gyermekvállalás kapcsolatával, így a téma széles körű ábrázolását hátráltatja a források hiánya. A kérdéskör átfogó bemutatását elősegíti azonban, hogy a meglévő kutatási eredmények nem egységesek. Az empirikus tapasztalatok közötti különbségekre magyarázatul szolgálhat az a megállapítás, hogy a napközbeni kisgyermekellátás rendszere és sajátosságai nem véletlenszerűen változnak, hanem a jóléti rendszer részét képezik, mely országoként differenciáltságot tükröz (Baizán 2009: 805). Mindezen szempontokat figyelembe véve céлом az, hogy szemléltessem, a napközbeni kisgyermekellátás rendszerének mely jellemzői befolyásolhatják a gyermekszülést (1.), mi jellemzi Európában a kisgyermekellátás rendszerét és az egyén gyermekvállalásának viszonyát (2.), illetve felfedezhetőek-e országoként hasonlóságok vagy különbségek a két tényező kapcsolatában (3.). A kérdések megválaszolására olyan tanulmányokat választottam ki, melyek a két változó viszonyát többszintű, többváltozós,³ ok-okozati összefüggés megállapítását lehetővé tevő statisztikai módszerrel vizsgálják és függő változóként a tényleges szülés (és nem a gyermekvállalási szándék) mutatóját alkalmazzák. Elsősorban olyan európai államokban készült elemzések feldolgozására törekedtem, ahol az országok gyermekellátási rendszere eltérő sajátosságokkal rendelkezik, így a legfejlettebb napközbeni ellátású északi államok közül a norvég és svéd helyzetet elemzik, a korszerűtlen rendszerű déli országok közül Olaszországra és Spanyolországra koncentrálnak, míg köztes típusként az országon belüli jelentős eltéréseket mutató Németországot és Belgiumot vizsgálják. A publikációkban felhasznált adatok az 1970-es évek elejétől a 2010-es évekig tartó időszakot ölelik fel, így a szerzők ezen évekre vonatkozóan vannak le következtetéseket. Jóllehet az áttekintett felmérések nem a jelenlegi helyzetre világítanak rá, az eddig elért eredmények szemléltetése és a kutatások nehézségeinek, hiányosságainak realizálása támpontként szolgál a kérdéskör vizsgálatának további fejlesztéséhez és a napközbeni ellátásban azóta bekövetkezett változások gyermekvállalásra gyakorolt hatásának elemzéséhez. A Magyarország demográfiai folyamatait vizsgáló kutatások között mind ez idáig nem került sor hasonló tárgykörben folytatott tudományos feltárássra, ezáltal szakirodalmi áttekintésem releváns segítséget nyújthat ez irányú magyar elemzések kibontakozásához is.

3 Áttekintésben kizárólag a napközbeni gyermekellátási rendszer egyéni gyermekvállalásra gyakorolt befolyásának feltárássra koncentrálok, és nem célom a gyermekvállalást meghatározó egyéni mutatók vagy más területi szintű magyarázó faktorok hatásának ábrázolása.

Tanulmányom első részében azon különbségeket mutatom be, amelyek megnehezítik az európai országok kutatási eredményeinek összehasonlítását. Elemzésem második felében kerül sor a témával foglalkozó elméleti tézisek és a hozzájuk kapcsolódó empirikus kutatási tapasztalatok szemléltetésére. Végül felvázolom a vizsgálatok főbb következtetéseit és hiányosságait.

2. Az európai kutatások összehasonlításának nehézségei

2.1. *A kutatások kontextuális körülményei közötti eltérések*

Az európai államok között számottevő eltérés rajzolódik ki a tekintetben, hogy a hároméves kor alatti gyermekek mekkora hányada vesz részt a formális napközbeni gyermekellátásban, továbbá hogy a szolgáltatás milyen sajátosságokkal bír. Az 1990-es, 2000-es években alapvető különbség volt az északi és a déli országok kisgyermek számára napközbeni ellátást nyújtó rendszere között. Olaszországban és Spanyolországban a férőhelyek száma limitált, és az intézmények nyitvatartási ideje nem kompatibilis az anyák teljes munkaidős foglalkoztatásával. A három év alatti gyermekek napközbeni intézményi ellátása nem terjedt el általánosan a dél-európai országokban, a rendszer fontos ismérve ebben az időszakban az erőteljes regionális variabilitás (Del Boca 2002: 551–554, Baizán 2009: 813–815). Németországban a magas minőségű szolgáltatás viszonylag alacsony gondozási költséggel és a közsféra dominanciájával párosult, azonban az újraegyesülés előtti időszakban gyökerező regionális különbség még a kétezres években is fennálltak. A kontraszt oka, hogy a nyugati országrészben a rendszert a gyermek magas színvonalú neveléséhez, és nem a családi-munkahelyi kötelezettségek összeegyeztetésének könnyítéséhez tervezték (Hank–Kreyenfeld 2002: 7–10, Krapf 2014: 128). Belgiumban a munka-család területe viszonylag könnyen összeegyeztethető, az intézmények igénybevételét közvetlen állami támogatások és adókedvezmények is elősegítik. A szigorú minőségi előírások mellett a rendszer alapfeltétele a rugalmas nyitvatartás biztosítása, ugyanakkor a lefedettség nem tudott lépést tartani a növekvő kereslettel, így a szolgáltatás elérhetősége és hiánya régióként jelentősen eltér: jellemző az ország északi és déli megosztottsága, de a régiókon belül is számottevő különbségek rajzolódnak ki (Wood–Neels 2019: 915–917, 925). Az északi országok közül Norvégiában már a kétezres évek elején rendelkezésre álltak állami és nonprofit magánközpontok is, ahol az alacsony jövedelmű családok kedvezményes árat fizettek a szolgáltatásért. A norvég rendszer célja nemcsak a gyermek szocializációja, hanem a női foglalkoztatottság megkönnyítése is, így a nyitvatartási időt a dolgozó szülőkhöz igazították (Rindfuss et al. 2007: 349, Rindfuss et al. 2010: 6). E mintához hasonlóan Svédországban a kisgyermek napközbeni ellátását az általános jóléti rendszer fontos részének tekintik, mely egyrészt biztosítja a nemek közti egyenlőséget azzal, hogy a nők kisgyermek mellett is munkát tudnak vállalni, másrészt azonos lehetőséget, minőségi szolgáltatást nyújt különböző társadalmi hátré-
terű gyermekek számára. A rendszer 1990-es években bekövetkező decentralizálásá-

val ugyanakkor eltérések lehetnek a helyhatóságok között az intézmények férőhelyszáma, személyzete, a szolgáltatás ára tekintetében (Andersson et al. 2003: 3–7).

A napközbeni ellátás rendszerének országokénti sajátosságait ismertetve látható, hogy a publikációk más-más környezetben születtek az ezredforduló környékén. Olaszországban és Spanyolországban alig terjedt el általánosan a három év alatti gyermekek nappali intézményi ellátása, míg Németország kettéosztottsága a múltból fakadt. A nyugatnémet területek, illetve a déli államok korszerűtlen rendszere nem az anyák foglalkoztatásának lehetővé tételét, hanem a gyermekek nevelését tekintette alapvető célkitűzésnek. Belgiumban a szolgáltatás célja a munka-család összeegyeztetésének elősegítése, jóllehet az elérhetőség régióként és régiókon belül is változik. Norvégiában és Svédországban mindazonáltal a szülők munkaidejéhez rugalmasan igazodva, a társadalmi különbségeket figyelembe véve, kedvezmények biztosításával széles körben garantált a hároméves kor alatti kisgyermek napközbeni ellátása. E jellemzők országokénti eltérése szerepet játszhat a heterogén kutatási tapasztalatok kialakulásában.

2.2. A kutatások során felhasznált adatok eltérése

A szakirodalmi források eltérő kutatási alapjainak áttekintéséből jól látható, hogy a tárgykör vizsgálatát nehezíti a speciális adatok szűk körű hozzáférhetősége, a rendelkezésre álló adatok hiánya, míg az összehasonlítást korlátozza az országoként különböző területi beosztás, a vizsgálatok során felhasznált adatok differenciáltsága (A felmérések legfőbb sajátosságait részletesen a függelék tartalmazza.) Szükséges lenne ezáltal egy Európa-szerte egységes, valamennyi ország számára elérhető területi adatbázis kialakítása, melynek létrehozása azonos feltételeket teremtene az európai kutatások szélesebb kibontakozásához.

Eltérés realizálódik továbbá a felmérések között a tekintetben, hogy mely paritás esetében gyűjtenek információt az ellátási rendszer szerepéről. A napközbeni gyermekellátás ugyanis gyermekszámoként más hatást fejthet ki abból kifolyólag, hogy például a szülők az első gyermek születésénél kevésbé veszik figyelembe a későbbi időszakban fontossá váló munka-család konfliktusának megoldási lehetőségeit, vagy például a még gyermektelen egyének korlátozott információval rendelkeznek a környék effajta lehetőségeiről (Kravdal 1996: 204). A kutatók ezért mindenekelőtt az első gyermek vállalása és a napközbeni kisgyermekellátás összefüggéseinek feltérképezésére helyezték a hangsúlyt. A szakemberek ugyanakkor nemcsak az anyává válás, hanem magasabb paritások esetében is vizsgálták a tényezők közötti korrelációt. A felmérések sokszínűsége meglátásom szerint ebből a szempontból kedvező annak okán, hogy az eredmények rávilágítanak arra: miként alakulnak a kapcsolatok az egyes gyermekszámok esetében. Reális képet kaphatunk továbbá arról, hogy valójában hányadik gyermek születésénél játszanak központi szerepet a kisgyermek napközbeni ellátásának sajátosságai.

A felhasznált adatállományokat és a módszertani jellemzőket figyelembe véve a témával foglalkozó felmérések nagymintás elemzésekkel készültek, célcsoportjuként általában a szülőképes korú női népességet határozták meg, különbség rajzolódott ki viszont a változók operacionalizálásában, a napközbeni ellátás dimenzióinak kialakításában, melyekről részletesebben a későbbi fejezetekben tesztek említést. A válaszok feltárására a kutatók többváltozós, oksági értelmezést is lehetővé tevő statisztikai módszereket használtak: főként diszkrét időtartományú modellekben regressziós függvények alkalmazásával – rögzített és/vagy véletlenszerű területi szintű hatásokkal – becsülték meg a gyermekvállalás esélyét.

3. A kisgyermek napközbeni ellátása és a termékenység összefüggései

3.1. Szociológiai szemlélet

A napközbeni gyermekellátás és a termékenység kapcsolatának szociológiai megközelítése alapvetően a dolgozó nő nehézségeiből, azaz a munkahely és a család egymással versengő kötelezettségeinek szembenállásából indul ki. Az egyik szerepbeli elvárások ütközhetnek a másik szerep igényeivel (Goode 1960: 485), így a nő szembesül a gyermekvállalás dilemmájával: a munkavállaló mellett az anyai szerepet is teljesítenie kell (Krapf 2014: 37). A két terület összeegyeztetése során az anya a szerepek túlterhelésének mérséklésére törekszik. Douglas Hall (1972: 474–480, 483) elméletében a napközbeni gyermekellátás mint a strukturális szerepkör újradefiniálásának módja tükröződik, mely során külső segítség igénybevételével az egyén egyidejűleg megtartja az összes szerepét, jöllehet csökken a szerepek között fennálló konfliktus. Hall elképzeléséhez hasonló Goode (1960: 486) modellje, melyben a szerepfeszültség csökkentésének egyik lehetséges változataként ismerteti azt a helyzetet, mikor a nő delegálja a szerepfeszültséget okozó feladatokat. Az egyén a nem összeegyeztethető szerepei közül az egyiket átruházza másra: a dolgozó anya a gyermeke napközbeni ellátására külső szolgáltatást vesz igénybe annak érdekében, hogy betölthesse munkaerőpiaci szerepét is. A szerepek közötti konfliktus enyhítésével ezáltal a gyermekek napközbeni ellátása pozitív hatást gyakorolhat a termékenységre, hiszen a gyermek már nem gátolja az anyát az egyéb szerepeiben történő helyállásban, mely kedvező körülmény több gyermek megszületését segítheti elő.

A szakirodalomban kevésbé tárgyalják, ugyanakkor a napközbeni ellátás a nemek közötti egyenlőtlenség mérséklésén keresztül is fokozhatja a szülési kedvet (Krapf 2014: 37). Noha napjainkra a családi munkamegosztás szimmetrikusabbá vált, és megnőtt a férfiak gyermeknevelésre, házimunkára fordított ideje, a mindennapokban továbbra is elsősorban női feladat maradt mindkét otthoni teendő (Herche 2010: 67, Pilinszki 2014: 31, Pongrácz–Murinkó 2009: 114). Krapf (2014: 38) meglátása értelmében a nem fizetett munka nemek szerinti megoszlása negatívan befolyásolja a termékenységi terveket, hiszen különösen a szülés után tér el a férfiak és nők

időfelhasználása. A háztartáson kívüli gyermekellátási szolgáltatások igénybevétele mindazonáltal enyhítheti az anyák egyenlőtlen terhelését és ösztönözheti a szülést azon nők számára, akiket ezen aggodalmak gátolnak a gyermekvállalásban.

3.1.1. A kisgyermek napközbeni ellátásának elérhetősége

A fejlett országokban a gyermekgondozási lehetőségek széles körére (apa, család, távolabbi rokonok, szomszédok, szervezett nappali ellátás) támaszkodhat az anya. Európában a kereskedelmi szolgáltatók hiánya miatt a magánpiac kicsi, többségében állami kézben összpontosul a gyermekek napközbeni ellátása (Andersson et al. 2003: 6, Rindfuss–Brewster 1996: 270). A tényező termékenységre gyakorolt hatása ezért alapvetően attól függ, hogy mennyire elérhetőek az anyák számára ezek az intézményi szolgáltatások, a kisgyermek napközbeni ellátása ugyanis a helyi lehetőségek központi elemeként realizálódik (Hank–Kreyenfeld 2002: 6). A dimenzió kulcsszerepe miatt a többszintű európai vizsgálatok mindenekelőtt azon kutatási irányvonal feltárásával foglalkoznak, hogy a gyermekek napközbeni ellátásának területi elérhetősége miként magyarázza a nők gyermekvállalását, az empirikus tapasztalatok azonban nem egységesek.

Del Boca (2002: 565, 567) 21 és 45 év közötti házaspáros olasz nők gyermekvállalását elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a hároméves vagy az alatti gyermekek számához viszonyított elérhető férőhelyek regionális száma pozitív kapcsolatban áll a nők termékenységével. Rávilágított ugyanakkor arra is, hogy az elérhető férőhelyek jelentős (10 százalékos) növelése nem eredményezne hasonlóan nagy mértékű javulást a gyermekvállalásban, a mutató csak csekély emelkedéssel reagálna a változásra.

Baizán (2009: 818, 823–824) szintén a napközbeni gyermekellátás elérhetőségének (mely faktort a 0–2 éves korú, ellátásban részt vevő gyermekek régiós arányával azonosította) erős pozitív hatását szemléltette a szülőképes korban lévő spanyol nők első és további gyermekvállalása esetében. Rámutatott mindazonáltal arra, hogy ez a nagymértékű lineáris kapcsolat egy küszöbérték elérése után megtorpan a második és többedik gyermeknél: a napközbeni ellátásban való részvétel 12 százalékos határérték feletti emelkedése már csak kismértékű pozitív hatást generálna a gyermekvállalásra.

Hank és Kreyenfeld (2002: 16–17, 2003: 591–592) a napközbeni gyermekellátás elérhetőségének első és második gyermek vállalása során betöltött szerepét tanulmányozta a 20–35 éves korú nyugatnémet nők egyéni adatai és körzeti szintű területi adatok elemzésével. Megállapításaik értelmében a száz, 3 és 6 év közötti gyermekre jutó körzeti férőhelyek száma pozitív irányú, de csekély mértékű és nem szignifikáns kapcsolatban áll az anyává válással és a második utód világrajövetelével, vagyis a napközbeni gyermekellátás elérhetőségének nincs érdemi befolyása sem az első, sem a második paritásra. A német szerzőpáros (2003: 593) meglátása értelmében a gyermekek napközbeni ellátása csak akkor befolyásolhatja a gyermekvállalást, ha elég széles a kínálat, és a szülőknek reális az elvárása arra vonatkozóan, hogy a gyermekük férőhelyhez jut valamelyik állami intézményben.

Németországi adatokon keresztül tanulmányozta a regionális napközbeni ellátási paraméter első gyermek vállalására gyakorolt befolyását Krapf is (2014: 147–148). Eredményei alapján a napközbeni ellátásban részt vevő, három év alatti gyermekek adott korcsoporthoz viszonyított régiós megoszlása önmagában U alakú hatást fejt ki a nők anyává válásának esélyére, jóllehet a közepes (10–20 százalék) elérhetőséggel szemben csak a magas (20 százalék feletti) részvételi arány hatása szignifikáns. Krapf mindebből arra következtetett, hogy ha a kisgyermekek napközbeni ellátási szintje nagyon alacsony, a potenciális anyák a szolgáltatásokat elérhetetlennek érzékelik. Úgy véli, ez összhangban van Hank és Kreyenfeld fentiekben bemutatott észrevételével, és saját eredményei szerint a 20 százalékos küszöbszint, azaz a legalább 20 százalékos elérhetőségi arány biztosít pozitív esélyeket az anyává válásra. Krapf kutatása kapcsán lényeges azonban megjegyezni, hogy a többi magyarázó változó bevonásával lecsökkent és jelentéktelenné vált a kisgyermekek napközbeni ellátásának elérhetősége és az első gyermek vállalása közti összefüggés.

A belga viszonyokat elemezve Wood és Neels (2019: 927–929) érdemi összefüggést tárt fel a 0–3 éves gyermekekre jutó helyhatósági férőhelyek száma és a kétkezes párok gyermekvállalása között: az első, a második és a harmadik gyermek megszületését is pozitívan befolyásolja az ellátás elérhetősége, mindenképp azonban az első gyermek vállalásában játszik lényeges szerepet a területi mutató.

Rindfuss és munkatársainak (2010: 10–11) többszintű modelljei rávilágítottak arra, hogy a napközbeni ellátás jobb elérhetősége a 15–35 év közötti norvég nők körében minden paritásnál pozitív hatást eredményez az utódok világrajövetelére. (Kutatásukban az elérhetőség mértékét a szervezett intézményekbe járó, 0–6 éves gyermekek és a helyhatóság hasonló életkorú gyermekeinek számához viszonyított arányával azonosították.) Megállapításaik alapján a napközbeni ellátási lehetőségek növelése az anyává válásra fejtett ki legkisebb mértékben befolyást, míg az elérhetőség mértékének fejlesztése főként a második és harmadik paritásra való áttérést segítette elő. Rindfuss és munkatársai (2007: 351–352, 358) szerint továbbá a gyermekek napközbeni ellátásának jobb elérhetősége nemcsak nagyobb arányú gyermekvállalási hajlandósággal jár együtt bármilyen gyermekszám esetében, hanem a fiatalabb életkorban történő anyává válást is előidézi.

Rindfuss és munkatársainak elemzésével szemben Kravdal (1996: 210–213) nem talált nagymértékű és a feltételezett irányba mutató ellentmondásmentes összefüggést a tényezők között Norvégiában. Eredményei szerint az első szülés esélye magasabb azon helyhatóságokban, ahol a gyermekellátásban részt vevő, 1–3 éves gyermekek száma alacsony (kevesebb mint 4 százalék) a terület azonos korcsoportjának nagyságához viszonyítva. A második gyermek világrajövetelénél nem rajzolódott ki egyértelmű szignifikáns tendencia, míg a harmadik utód vállalása esetében a várt hatás mutatkozott: a harmadik paritás szerinti termékenység esélye nagyobb azon helyhatóságokban, ahol magasabb részvételi arány (13 százalék) realizálódik a nappali ellátásban részt vevő, 1–3 éves gyermekek esetében. Kravdal ezáltal arra

következtetett, hogy a kisgyermek napközbeni ellátásának javulása csak gyengén szabályozza a termékenységet: mindössze a harmadik gyermek vállalásánál fedezhető fel némi pozitív jelzés. A norvég szakember is rávilágított ugyanakkor arra, hogy ha egy adott szint (kb. 10 százalékos lefedettség) elérése után tovább nőne a férőhelyek száma, akkor sem emelkedne tovább a harmadik gyermek világrajövetelének esélye. Elemzése alapján azonban úgy tűnik, hogy az alacsonyabb paritásra való átmenetet gátolja a napközbeni ellátás elérhetősége. E konzekvencia nem feltétlenül ellentétes az elvárásokkal, hiszen ahogy a tanulmány korábbi fejezetében említésre került, az első gyermek megszületésére más hatást fejthet ki a kisgyermek napközbeni ellátása, mint a magasabb gyermekszámoknál. Kravdal szerint mindazonáltal lehetséges, hogy ez az eredmény a nem megfelelő kontrollváltozókból ered.

A gyermekek napközbeni ellátásának hatását többdimenziós modellben felvázoló Andersson és munkatársai (2003: 6, 12–14) az elérhetőség faktorának nélkülözhetetlenségét hangsúlyozták, jóllehet eredményeik szerint a második gyermek születésére Svédországban nincs hatással a férőhelyek rendelkezésre állása, mely faktort az ellátásban részt vevő gyermekek mutatójával mérték. A harmadik gyermek vállalása esetében azonban meglepő következtetésre jutottak: nagyobb eséllyel vállaltak újabb utódot azok a kétgyermekes anyák, akik olyan helyhatóságban éltek, ahol alacsony az 1–12 éves gyermekek nappali ellátásának elérhetősége. Andersson és munkatársai véleménye szerint az ellentmondó eredmények magyarázata a gyermekvállalás intenzitásának és tempójának hatásában keresendő. Az alacsonyabb ellátási lehetőségekkel rendelkező lakókörnyezetben élő nők felgyorsíthatják a gyermekvállalásukat és alacsonyabb időközrel hozzák világra gyermekeiket – minimálisra csökkentve ezáltal a fizetett munkából való kiesésük idejét anélkül, hogy ez magasabb termékenységet eredményezne részükről a kedvezőbb ellátási területen élő nőkkel szemben. Anderssonék elképzelését ellenben a statisztikai elemzés nem támasztotta alá: nem találtak valódi összefüggést a szülési intervallum hossza és a gyermekek napközbeni ellátásának elérhetősége között.

A fejezetet összegezve, az általános elképzelések szerint a munka-család konfliktus mérséklésén és a nemek szerinti egyenlőtlenség csökkentésén keresztül a kisgyermek nappali ellátásának rendelkezésre állása elősegíti a gyermekvállalást. A témakör kutatási eredményeinek értelmezése és összehasonlítása ugyanakkor több szempontból is nehéz. A probléma alapvetően a mutató eltérő operacionalizálásából ered, a szakemberek ugyanis másként mérik az indexet. A napközbeni ellátás elérhetőségének faktorát a kutatások egy része (Del Boca, Hank–Kreyenfeld, Wood–Neels) aszerint jelzi, hogy hány hely áll rendelkezésre az ellátásban az adott korcsoport gyermekszámához viszonyítva. A vizsgálatok többsége azonban nem a tényleges rendelkezésre állást, hanem a kapacitás kihasználásának mértékét, vagyis a napközbeni ellátásban részt vevő gyermekek adott korcsoporttal párhuzamba állított hányadát veszi alapul (Baizán, Krapf, Rindfuss et al., Andersson et al., Kravdal). E mérési differencia valószínűleg a kutatók rendelkezésére álló területi adatok különbségéből ered.

Az empirikus tapasztalatok alapján nem lehet egyértelmű következtetést levonni a tényezők közötti kapcsolatról: az elemzések egy része igazolta az előzetes feltételezéseket, más része ellentmondást mutatott, vagy nem jelzett összefüggést a paraméterek között. Olaszországban és Spanyolországban, ahol a vizsgált államok közül legkevésbé terjedt el a hároméves kor alatti gyermekek napközbeni intézményi ellátása, a rendelkezésre állás erős pozitív hatását szemléltették a kutatók a gyermekvállalásra. Következtetéseik alapján mindazonáltal egy adott szint elérése után hiába javulna az elérhetőség mértéke, nem vonna maga után további pronatalista hatást. A németországi adatok elemzése során szintén egy küszöbérték fontosságára hívták fel a figyelmet a szakemberek. Ha nagyon alacsony a kisgyermekek napközbeni ellátásának elérhetősége, akkor a tényező nem befolyásolja érdemben a termékenységet. A pozitív hatás elérése érdekében így az elérhető férőhelyeknek a küszöbérték felett kell lenniük, hogy a szülők reális esélyt lássanak arra, hogy gyermekük bekerülhet az intézménybe. Belgiumban elsősorban az első gyermek világrajövetelében játszik lényeges szerepet a napközbeni ellátás elérhetősége, a magasabb gyermekszámoknál csökken a hatás. Norvégiában, ahol széles körben elterjedt a kisgyermekek napközbeni ellátásának igénybevétele, főként a magasabb paritások, a második és harmadik gyermek születésének esélyében idéz elő kedvező befolyást az elérhetőség mértéke, míg az anyává válásban inkább negatív szerepet játszik a mutató. A dél-európai államokhoz hasonlóan az északi országban is kirajzolódik egy felső határérték, amelynek átlépése után a rendelkezésre állás mértékének további javulása már nem befolyásolja jelentősen az újabb gyermek vállalását. Svédországban ugyanakkor a szakemberek minimális összefüggést térképeztek fel a gyermekek napközbeni ellátása és a termékenység között: a szolgáltatás elérhetősége ugyanis elég magas az országban ahhoz, hogy ne befolyásolja a szülők gyermekvállalásra irányuló döntését.

3.1.2. A kisgyermekek napközbeni ellátásának elfogadottsága

A kisgyermekek napközbeni ellátása a társadalmi elfogadottságon keresztül is hatást gyakorolhat a gyermekvállalásra (Hank–Kreyenfeld 2002: 4–5, Baizán 2009: 812, Rindfuss et al. 2007: 351): amennyiben egy társadalomban, illetve – a területi megközelítést alapul véve – egy adott területi egységben elfogadott a formális ellátás igénybevétele, úgy a gondozási lehetőségek szélesebb körűek, kevesebb nő távozik a munkaerőpiacról az anyaság miatt, ebből fakadóan feltételezhetően kedvezőbb hatás tükröződik a termékenységben, mint azon területeken, ahol nem realizálódik ez a norma. A kisgyermekek napközbeni, szülői házon kívüli ellátása ugyanakkor kényes kérdés is lehet a közvélekedésben (Hank–Kreyenfeld 2002: 4–5, Baizán 2009: 812). A nők a támogató társadalmi környezetben túl szembesülhetnek olyan normatív elvárásokkal, melyek megakadályozhatják őket a házon kívüli szolgáltatások igénybevételében. A tézis empirikus tesztelése mindazonáltal rendkívül komplikált. A kisgyermekek ellátására vonatkozó, társadalomban jelen lévő elvárásokat ugyanis nehéz mérni, másrészt az európai államokban napjainkban már széles körben elfogadott ezen

intézmények igénybevétele, így a kutatók nem számolnak releváns különbségekkel (Rindfuss et al. 2007: 351). E két okból kifolyólag a többszintű felmérések nem vizsgálják a formális napközbeni ellátás elfogadottsága és a gyermekvállalás kapcsolatát.

3.2. *Gazdasági szemlélet*

Ermisch (1989: 80–86) egészítette ki a termékenység klasszikus közgazdaságtani modelljét [Becker 1993 (1981)] a kisgyermek napközbeni ellátásának komponensével. Az angol kutató abból a tézisből indult ki, hogy a gyermekvállaláshoz és neveléshez szükséges idő megvásárolható a háztartáson kívül, így az anya használdozati költségei, valamint a gyermeknek közvetlenül biztosított javak mellett e tényezőt is figyelembe kell venni az utód költségeinek sorában. A gyermek napközbeni ellátásának díja az anya bérének csökkenéseként vázolható fel, hiszen a dolgozó nő fizet a szolgáltatásért. A gondozási díj negatív bérhatásként realizálódik, mely növeli a gyermekvállalás költségeit. A két mutató közti kapcsolat ugyanakkor nem ábrázolható egyértelműen, hiszen a gyermekek napközbeni ellátása az anya idejének felszabadításával lehetővé teszi a munkába állást, növelve ezzel a családi bevételt. Minél rövidebb tehát az anya munkaerőpiactól való távolmaradása, annál alacsonyabbak a használdozati költségei, ami a gyermekek napközbeni ellátása és termékenység közti pozitív irányú összefüggésre világít rá. A közgazdaságtani megközelítés értelmében a gyermekvállalásról szóló döntés alapját ezáltal a gyermekek napközbeni ellátásának díja képezi (Krapf 2014: 34). Ha ez a költség magas, az alacsony fizetésű nők nem veszik igénybe a szolgáltatást. A nők jövedelmének növekedése ugyanakkor ösztönzi őket a munkavégzésre, így apad gyermekvállalási kedvük. A magas jövedelmű nők azonban megengedhetik a nagyobb költségű napközbeni ellátás igénybevételét is, így a külső szolgáltatás vásárlásával, valamint a munkaerőpiacra történő visszatérésükkel csökkenő alternatív költségeik pozitív hatással lehetnek termékenységükre. Hasonló, gyermekvállalást stimuláló következménnyel járhat az ellátási díjak mérséklése, mely nem csupán a magas, hanem az alacsonyabb keresetű nők számára is lehetővé teszi a kisgyermek fizetett napközbeni ellátásának igénybevételét. Napjainkban mindazonáltal a gondozási díjak a háztartások kiadásainak kis részét teszik ki (vagy ingyenesek), így az ellátás negatív bérhatása kevésbé releváns, ugyanakkor kedvező hozadéka – a gyermekvállalás alternatív költségeinek csökkenése – továbbra is fennáll.

3.2.1. *A napközbeni ellátás árának kérdése*

A kisgyermek napközbeni ellátásának ára nem jelent releváns problémakört az európai termékenységi elemzésekben a jelentős állami támogatások okán, számos tanulmány foglalkozik mindazonáltal az ingyenes rokoni segítségnyújtás mint informális ellátás hatásának feltérképezésével (például Garcia-Moran–Kuehn 2012, Raymo et al. 2010, Rindfuss et al. 2007, Rindfuss et al. 2010, Hank–Kreyenfeld 2002). Ezen kutatási eredmények ismertetésére azonban nem térek ki annak okán, hogy a paraméter jellegéből adódóan a kérdéskör elemzése egyszintű modellekkel történik. Az

áttekintett többszintű kutatások közül csupán Andersson és munkatársai (2003: 12) vizsgálják a gondozási költségek gyermekvállalásra gyakorolt hatását. Eredményeik értelmében az ellátás ára nem a várt irányban, valamint mindössze csekély mértékben szabályozza a második gyermek vállalását Svédországban. A harmadik gyermek esetében a feltételezésüknek megfelelően 11 százalékkal magasabb eséllyel hoznak világra újabb utódot azok a kétgyermekes nők, akik olyan helyen élnek, ahol alacsony költségű a kisgyermekek napközbeni ellátása, jóllehet e paritásnál is gyengének bizonyult a két változó közti kapcsolat. A svéd vizsgálat ezáltal nem támasztja alá maradéktalanul azt a feltételezést, miszerint a gyermekek napközbeni ellátásának ára szabályozza a nők termékenységet, hiszen csupán elhanyagolható mértékű és felemás irányba ható összefüggést tárt fel a változók között. Ezen eredmény feltételezhetően abból következik, hogy az északi országban széles körben biztosított a megfizethető árú szolgáltatáshoz való hozzájutás, így a napközbeni ellátás költsége nem befolyásolja erőteljesen a gyermekszámot.

3.2.2. A gyermekek napközbeni ellátásának minősége

A napközbeni ellátás költségének faktora mellett a termékenység közgazdaságtani elméletéből kiindulva befolyásolhatja a szolgáltatás igénybevételét, így ezen keresztül a gyermekvállalást is az ellátás minőségének jelzőszáma. Becker (1993 [1981]: 145–153) minőségi gyermek elképzelése értelmében ugyanis a szülők többet költenek kevesebb gyermekük megfelelő színvonalú ellátására, oktatására, ezáltal termékenységük alacsonyabb. Meglátásom szerint ugyanakkor e tézissel ellentétes hatás is körvonalazódhat azon Blau-féle (2001: 50) feltételezésből kifolyólag, miszerint az anyák inkább a magas színvonalú napközbeni ellátást veszik igénybe, mint az alacsonyabbat (idézi Krapf 2014: 33). Következésképp, minél magasabb a szolgáltatás minősége, annál több anya veszi igénybe a gyermekek napközbeni ellátását, mely pozitív hatást fejthet ki a nők gyermekvállalási hajlandóságára.

E kérdéskör egyre növekvő figyelmet kapott az elmúlt évtizedekben, hiszen a gyermekek jólétét befolyásolhatja a napközbeni ellátás minősége (Blau–Hagy 1998: 105), ugyanakkor rendkívül kevés felmérés foglalkozik a szolgáltatás minőségének és a termékenység kapcsolatának empirikus tanulmányozásával. Az európai többszintű kutatások közül – az ellátás árának faktorához hasonlóan – mindössze Andersson és munkatársai (2003: 12) veszik számításba a regionális jellemzők között az ellátás minőségének tárgykörét, mely mutatót az egy nevelőre jutó gyermekek számával azonosítottak. Eredményeik alapján a gyermek-nevelő arány nagyon kis szerepet játszik a második és harmadik paritásra történő átmenetben, hatásuk továbbá nem a várt irányba mutat. A svéd kutatók vizsgálata nem igazolta tehát azt a feltételezést, hogy a napközbeni ellátás minősége pozitív hatást indukál a gyermekszülésre, jóllehet következtetéseiket magyarázhatja a jó minőségű szolgáltatásokhoz való széles körű hozzáférés, így az a szülők termékenységi döntésében elhanyagolható súlyú.

4. Következtetések

Szakirodalmi áttekintésemben annak bemutatására törekedtem a regionális megközelítést alkalmazva, hogy a napközbeni gyermekellátási rendszer mint területi tényező mely jellemzői befolyásolhatják az egyéni gyermekvállalást. A szociológiai és gazdasági elméleti tézisek alapján négy olyan alkotóelemet különítettem el, melyek hatást gyakorolhatnak a gyermekek világrajövetelére: az ellátás rendelkezésre állása, az igénybevétel társadalmi elfogadottsága, a szolgáltatás ára és minősége. Az áttekinített európai kutatások többsége azonban a gyakorlatban a többdimenziós modell helyett egy szegmens alapján veszi górcső alá a napközbeni ellátás és a gyermekvállalás összefüggéseit: mindenekelőtt a rendelkezésre állás faktorának szerepét térképezik fel. Ez egyrészt abból adódik, hogy Európában legfőképp a férőhelyek elérhetősége jelenti a releváns problémakört, másodsorban a többi paraméter esetében egyáltalán nem, vagy csak nehezen hozzáférhető adatok állnak a szakemberek rendelkezésére.

Milyen a kontextuális paraméter és az egyéni gyermekvállalás kapcsolata? Felfedezhetőek-e országonként hasonlóságok vagy különbségek a két tényező viszonyában? A bemutatott többszintű, oksági összefüggések feltárására irányuló elemzések eredményei nem egységesek és nem feltétlenül a várt irányba hatnak. Az országok között kirajzolódnak azonosságok és eltérések, melyek az elérhetőség mutatójával állnak kapcsolatban. A kisgyermek napközbeni ellátásának elérhetősége a dél-európai államokban és Belgiumban fejt ki erős pozitív hatást a gyermekvállalásra, ami meglátásom szerint abból következik, hogy a vizsgált időszakban Olaszországban és Spanyolországban csekély a hároméves kor alatti gyermekek napközbeni intézményi ellátásának hozzáférhetősége. A belga eredményt magyarázhatja, hogy noha a szolgáltatás jellemzői az északi államok rendszeréhez hasonlóak, de régióként és régiókon belül is jelentős területi különbségekkel kell számolni az elérhetőségben. Azokban az államokban viszont, ahol alapvetően általános a szolgáltatás igénybevételének elérhetősége a szülők részére, a rendelkezésre állás mutatója egyáltalán nem vagy elhanyagolható mértékű hatást indukált a termékenységre. A paritás-specifikus kapcsolatokat figyelembe véve a déli államokban (ahol a napközbeni ellátás elérhetősége limitált) és Belgiumban az anyává válást is kedvezően befolyásolja a rendelkezésre állás, míg északon inkább a magasabb gyermekszámok esetében érezhető pozitív összefüggés. Véleményem szerint ez megerősíti azt a korábbiakban említett megközelítést, miszerint a kisgyermek napközbeni ellátása és az egyéni gyermekvállalása között fennálló viszonyt célszerű paritásonként ábrázolni. A gyermekszámok közötti differencia ugyanakkor arra is rávilágít, hogy azon területeken, ahol nagyon alacsony a rendelkezésre állás mértéke, nemcsak a többedik gyermek megszületését, hanem a szülővé válást is elősegítik a helyi lehetőségek. Ahol azonban széles körű a napközbeni ellátás elérhetősége, inkább akkor fejt ki pozitív hatást a szolgáltatáshoz való hozzáférés, amikor a szülőknek már van tapasztalatuk az ellátásról, vagyis a második, harmadik, többedik gyermek világrajvetele esetében. Ez az észrevétel párhuzamba állítható a vizsgált felmérések azon megállapításaival, melyek szerint a kisgyermek napközbe-

ni ellátásának rendelkezésre állása abban az esetben gyakorol érdemi hatást az egyén gyermekvállalására, ha az értéke egy tartományon belül, azaz egy alsó és egy felső küszöbszint között helyezkedik el. Ha ugyanis nagyon alacsony az elérhetőség mértéke, a paraméter nem befolyásolja a termékenységet. A felső határ elérése után pedig az elérhetőség növekedése nem eredményez további javulást a gyermekszülés esélyében.

A kutatók mindezekből arra következtettek, hogy a napközbeni ellátás magas területi lefedettsége önmagában nem elegendő a munka és a családi élet összekapcsolására (Hank–Kreyenfeld 2003: 16–18, Andersson et al. 2003: 6). Az elérhetőség faktora és a gyermekvállalás közti érdemi kapcsolat hiánya vagy negatív irányú összefüggése utalhat az intézmények hiányosságaira (például a szigorú nyitvatartási időre). A gyermekellátás elérhetőségét ennek okán nemcsak az adott korú gyermekek számára rendelkezésre álló helyekkel (vagy az ellátásban részt vevő gyermekek hányadával) lehet felrajzolni, hanem célszerű számításba venni a földrajzi elhelyezkedést, a nyitvatartási idő rugalmasságának kérdését is. E mutatók elemzésbe történő beépítését azonban adathiány gátolta.

A kisgyermek napközbeni ellátásának további jellemzői és a termékenység közti kapcsolat feltárása hiányzik az áttekintett demográfiai vizsgálatokból. A mérés nehézsége miatt, illetve arra tekintettel, hogy az európai államokban napjainkban már széles körben elfogadott a kisgyermek számára napközbeni ellátást nyújtó intézmények igénybevétele, a felmérések nem vizsgálták a formális napközbeni ellátás elfogadottságának gyermekvállalásra gyakorolt hatását. A szolgáltatás árának kérdését a jelentős állami támogatások okán mindenekelőtt nem területi index bevonásával, hanem az informális, rokon segítségnyújtás és a gyermekvállalás közti kapcsolat ábrázolásával elemzik az európai tanulmányok, míg az ellátás minőségének értékelése nem könnyű, másodsorban e területen is jelentős adathiánnyal kell számolni. Svédországban a szakemberek mindössze minimális összefüggést találtak a gyermekek napközbeni ellátásának költsége, minősége és a termékenység között: a szolgáltatás ára ugyanis elég kedvező, míg a minősége elég magas az államban ahhoz, hogy ne befolyásolja a szülők gyermekvállalásra irányuló döntését – a felső korlát hatása ezáltal itt is visszaköszön, jóllehet az eredmény nem feltétlenül a kedvező gyermek-személyzet arányból ered. A minőség megítélése ugyanis több szempontból problémás. Egyrészt a tárgykörrel foglalkozó empirikus vizsgálatok számottevő része (ideértve nemcsak az Andersson és munkatársai-féle, hanem az amerikai felméréseket is) során használt mutatók az intézményi környezet strukturális jellemzőin alapulnak (például gyermekcsoport mérete, gyermek-személyzet arány, szolgáltatói képzettség szintje), mely faktorok gyakran nem egyeznek a szülők által leginkább értékelt sajátosságokkal, így például a megbízhatósággal, kényelemmel, családiassággal (Andersson et al. 2003: 5–6, Blau 2003: 428). A napközbeni ellátási rendszer minőségének elemzésére irányuló másik megközelítés egy rögzített szabályrendszeren alapuló közvetlen megfigyelés, melynek lebonyolítása azonban jóval nehezebb. A minőség efféle megítélése továbbá szubjektív eredményekhez vezet tekintettel arra, hogy a kutató egyéni leírásán múlik, miként alkot vé-

leményt például az étkezési idő, a bútorok, a szoba elrendezésének megfelelőségéről, a nyelvhasználatról, a kreatív tevékenységekről vagy a felnőtt-gyermek interakcióról (Blau 2003: 429). Ezen észrevételek alapján több szempontú – a strukturális jellemzőket, a közvetlenül megfigyelt sajátosságokat, valamint a szülők elvárásait egyaránt tartalmazó – megközelítés lenne indokolt a napközbeni gyermekellátás minőségének és a gyermekvállalás kapcsolatának feltérképezése során.

Összességében véve a vizsgált többszintű felmérések szerint a hároméves kor alatti gyermekek napközbeni ellátása elősegíti az egyének gyermekvállalását Európában, jóllehet ez főként az ellátás elérhetőségének hatásában realizálódik, függ a rendelkezésre állás adott országban tapasztalható mértékétől és területi különbségétől, továbbá gyermekszámoneként is differenciáltságot mutat. Következtetésként levonható, hogy az egyének gyermekvállalásának megértéséhez a demográfiai kutatásokban a mikro- és makroadatok mellett célszerű a mezoszintű területi megközelítés is alkalmazni. Egyértelmű irányba mutató eredményekhez azonban többdimenziós és dimenzióként is több szempontú, egységesebb elemeket használó vizsgálatokra lenne szükség.

5. Irodalom

- Andersson, G. – Duvander, A-Z. – Hank, K. (2003): *Do Child Care Characteristics Influence Continued Childbearing in Sweden? An Investigation of the Quantity, Quality, and Price Dimension*. MPIDR Working Paper WP 2003-013. <https://doi.org/10.4054/MPIDR-WP-2003-013>
- Baizán, P. (2009): Regional child care availability and fertility decisions in Spain. *Demographic Research*, 21(27): 803–842. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2009.21.27>
- Becker, G. (1993 [1981]): *A Treatise on the Family. Enlarged Edition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press. <http://dx.doi.org/10.4159/9780674020665>
- Bertram, H. – Bujard, M. (2014): *Fertility and the Importance of Regional Context*. Working Paper 1/2014. Interdisciplinary working group of the BBAW and the National Academy of Science Leopoldina.
- Blau, D. M. (2001): *The Child Care Problem. An Econometric Analysis*. New York: Russell Sage Foundation.
- Blau, D. M. (2003): An Economic Perspective on Child Care Policy. *Journal of Population and Social Security (Population)*, Supplement to Volume 1: 426–445.
- Blau, D. M. – Hagi, A. P. (1998): The Demand for Quality in Child Care. *Journal of Political Economy*, 106(1): 104–146. <https://doi.org/10.1086/250004>
- Buhr, P. – Huinink, J. (2014): Fertility analysis from a life course perspective. *Advances in Life Course Research*, 2: 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2014.04.001>
- Del Boca, D. (2002): The Effect of Child Care and Part-Time Opportunities on Participation and Fertility Decisions in Italy. *Journal of Population Economics*, 15(3): 549–573. <https://doi.org/10.1007/s001480100089>

- Ermisch, J. F. (1989): Purchased child care, optimal family size and mother's employment. Theory and econometric analysis. *Journal of Population Economics*, 2(2): 79–102. <https://doi.org/10.1007/BF00522403>
- Garcia-Moran, E. – Kuehn, Z. (2012): *With Strings Attached: Grandparent-Provided Child Care and Female Labor Market Outcomes*. EUI Working Paper MWP 2012/29. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2365716>
- Goode, W. J. (1960): A Theory of Role Strain. *American Sociological Review*, 25(4): 483–496. <https://doi.org/10.2307/2092933>
- Hall, D. T. (1972): A Model of Coping with Role Conflict: The Role Behavior of College Educated Women. *Administrative Science Quarterly*, 17(4): 471–486. <https://doi.org/10.2307/2393827>
- Hank, K. – Kreyenfeld, M. (2002): *A Multilevel Analysis of Child Care and the Transition to Motherhood in Western Germany*. Discussion Paper 290. DIW Berlin. <https://doi.org/10.2139/ssrn.380783>
- Hank, K. – Kreyenfeld, M. (2003): A Multilevel Analysis of Child Care and Women's Fertility Decisions in Western Germany. *Journal of Marriage and Family*, 65(3): 584–596. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00584.x>
- Herche, V. (2010): Háztartási munkamegosztás – azonosságok és különbségek Európában: Szakirodalmi áttekintés. *Demográfia*, 53(1): 67–90.
- Krapf, S. (2014): *Public Childcare Provision and Fertility Behavior – A comparison of Germany and Sweden*. Opladen, Budrich UniPress.
- Kravdal, O. (1996): How the local supply of day-care centers influences fertility in Norway: A parity-specific approach. *Population Research and Policy Review*, 15: 201–218. <https://doi.org/10.1007/BF00127049>
- Mörk, E. – Sjögren, A. – Svaleryd, H. (2009): *Childcare Costs and the Demand for Children – Evidence from a Nationwide Reform*. IFN Working Paper No. 782. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1694450>
- Pilinszki, A. (2014): A háztartási munkamegosztás, a kapcsolattal való elégedettség és a párkapcsolati instabilitás összefüggései. *Erdélyi Társadalom*, 12(1): 31–43. <https://doi.org/10.17177/77171.141>
- Pongrácz, T. – Murinkó, L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy, I. – Pongrácz, T. (szerk.): *Szerepváltások 2009. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.
- Raymo, J. M. – Mencarini, L. – Iwasawa, M. – Rie, M. (2010): Intergenerational proximity and the fertility intentions of married women: A Japan-Italy comparison. *Asian Population Studies*, 6(2): 193–214. <https://doi.org/10.1080/17441730.2010.494445>
- Rindfuss, R. – Brewster, K. L. (1996): Childrearing and Fertility. *Population and Development Review*, 22: 258–289. <https://doi.org/10.2307/2808014>

- Rindfuss, R. – Guilkey, D. – Morgan, S. P. – Kravdal, R. (2010): Child-Care Availability and Fertility in Norway. *Population Development Review*, 36(4): 725–748.
<https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00355.x>
- Rindfuss, R. – Guilkey, D. – Morgan, S. P. – Kravdal, R. – Guzzo, K. B. (2007): Child Care Availability and First-Birth Timing in Norway. *Demography*, 44(2): 345–372.
<https://doi.org/10.1353/dem.2007.0017>
- Wood, J. – Neels, K. (2019): Local Childcare Availability and Dual-Earner Fertility: Variation in Childcare Coverage and Birth Hazards Over Place and Time. *European Journal of Population*, 35(5): 913–937. <https://doi.org/10.1007/s10680-018-9510-4>

6. Függelék

Az áttekintett többszintű európai kutatások főbb sajátosságai

Szerző, megjelenés éve	Vizsgált ország, időszak	Egyéni adatok forrása	Területi adatok jellege	Egyéni szint	Vizsgált paritás	Vizsgált napközbeni ellátás jellemzői	Minta elemszáma	Módszer	Napközbeni ellátás hatása
Del Boca 2002	Olaszország, 1991-1993-1995	The Survey on Household Income and Wealth of Bank of Italy Survey, panel adatok	lakóhely szerinti regionális	21 és 45 év közötti házas nők	paritás nélkül	állami, 3 éves kor alatti gyermekeknek	1708	logisztikus regresszió rögzített hatással	pozitív
Hank-Kreyenfeld 2002	Nyugat-Németország, 1984-1999	German Socio-Economic Panel	körzeti szintű	20-35 éves nők	1. szülés	állami, 3-6 éves gyermekeknek	2892	diszkrét logisztikus regresszió véletlenszerű hatással	nincs szignifikáns hatás
Hank-Kreyenfeld 2003	Nyugat-Németország, 1984-1999	German Socio-Economic Panel	körzeti szintű	20-35 éves nők (1. szülés), 25-40 éves nők (2. szülés)	1. és 2. szülés	állami, 3-6 éves gyermekeknek	2892 (1. szülés), 1585 (2. szülés)	diszkrét logisztikus regresszió véletlenszerű hatással	nincs szignifikáns hatás
Baizán 2009	Spanyolország, 1994-2001	European Community Household Panel Survey	lakóhely szerinti regionális	16-42 éves nők	1. és többedik szülés	formális, 0-2 éves gyermekeknek	4303	eseménytörténeti modell fix regionális hatásokkal	pozitív
Rindfuss et al. 2007	Norvégia, 1973-1998	Norvég Központi Népeségnyilvántartás, egyéb nyilvántartások, legutóbbi népszámlálások	lakóhely szerinti helyhatósági	15-35 éves nők	1. szülés időzítése	formális, 0-6 éves gyermekeknek	175 722	diszkrét becslés modell rögzített hatással	fiatalabb életkorban történő anyává válás
Rindfuss et al. 2010	Norvégia, 1973-1998	Norvég Központi Népeségnyilvántartás, egyéb nyilvántartások, legutóbbi népszámlálások	lakóhely szerinti helyhatósági	15-35 éves nők	1., 2., 3., 4. és 5. szülés	formális, 0-6 éves gyermekeknek	85 550	diszkrét becslés modell rögzített hatással	pozitív

Krapf 2014	Németország, 2008–2011	Panel of Intimate Relationships and Family Dynamics 1–3. hulláma és Demographic Differences in Life-Course Dynamics in Eastern and Western Germany 1–2. hulláma	körzeti szintű	20–40 éves nők	1. szülés	állami, 0–2 éves gyermekeknek	1738	diszkrét becslés cloglog regresszióval véletlenszerű hatással	önmagában U alakú hatás, többi változó bevonásával nincs érdemi befolyás
Andersson et al. 2003	Svédország, 1997–1998	svéd népességnyilvántartási adatok	lakóhely szerinti helyhatósági	élettársak vagy házaspárok	2. és 3. szülés	állami, 1–12 éves gyermekeknek	kb. 500 000	kockázat becslése eseménytörténeti elemzéssel	2. gyermeknél nincs érdemi befolyás, 3. gyermeknél fordított hatás
Kravdal 1996	Norvégia, 1974–1987	Norwegian Family and Occupation Survey	lakóhely szerinti helyhatósági	nők	1., 2., 3. szülés	formális, 1–3 éves gyermekeknek	4018	diszkrét logisztikus regresszió	1. szülésnél fordított hatás, 2. szülésnél nincs hatás, 3. szülésnél pozitív
Wood-Neels 2019	Belgium, 2001–2004	népszámlálási és nemzeti nyilvántartási adatok	lakóhely szerinti helyhatósági	kétkeresős párok, nő max. 50 éves	1., 2., 3. szülés	formális, 0–3 éves gyermekeknek	157 476 pár (1. szülés), 216 331 pár (2. szülés), 321 576 pár (3. szülés)	diszkrét logisztikus regresszió véletlenszerű és rögzített hatással	pozitív

Forrás: saját szerkesztés

Orbán Viktor 2010 és 2020 közötti beszédeinek¹ elemzése

A migráció témájának vizsgálata

Analysis of Viktor Orbán's speeches between 2010 and 2020

Investigating the issue of migration

Boda Zsuzsanna² – Rakovics Zsófia³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.4.3>

Beérkezés: 2022. 08. 30.

Atdolgozott változat beérkezése: 2022. 11. 27.

Elfogadás: 2022. 12. 12.

Összefoglaló: Az ország politikusai meghatározó módon formálják a közvéleményt, Magyarországon az utóbbi években erre kiváló példa a migráció témája és annak keretezése. Kutatásunk Orbán Viktor 2010. május és 2020. december között elmondott – online elérhető – beszédeit elemzi, a migráció témájára fókuszálva, ezzel is hozzájárulva a beszédek társadalmi szempontból releváns üzeneteinek megértéséhez és a migráció tárgyalásmódjának feltárásához.

Elemzésünk a természetesnyelv-feldolgozás és szöveganalitika alapvető leíró eszközeit használva ad számot a beszédek migráció szempontjából releváns aspektusairól. Munkánkban kitérünk a bevándorlás kérdésének társadalmi kontextusára, az ahhoz kapcsolódó politikai kommunikáció korábbi elemzéseire, illetve az elméleti keretek alapján kvantitatív szöveganalitikai elemzést is végzünk. Tanulmányunkban rámutatunk a migráció szempontjából kiemelt jelentőségű szavak relatív gyakoriságának változására és ennek időbeli dinamikájára is, továbbá összehasonlítjuk azok előfordulását a Magyarországon és külföldön elhangzott beszédekben.

A kutatáshoz meghatározott kulcsszavak közé tartozik a „menekült”, a „bevándorló”, a „migráns”, illetve a „migráció” és a „bevándorlás”. Elemzésünk eredményei alapján például beazonosítható, hogy mely ponton változik meg Orbán Viktor politikai kommunikációja; mikortól kerül háttérbe a „menekült” és „bevándorló” szavak használata, és válik dominánssá a „migráns” kifejezés a beszédekben. Reflektálunk a korábbi kutatási eredményekre is, hiszen a munkánk során találtak szépen illeszkednek azokhoz.

Kulcsszavak: migráció, politikai kommunikáció, természetesnyelv-feldolgozás, szöveganalitika

1 A kutatáshoz használt korpusz az ELTE RC2S2 kutatócsoport „A politikai nyilvánosság rétegei Magyarországon (2001–2020)” című OTKA kutatásához készült, amely az NKFIH támogatott, azonosítója: NKFIH K-134428.

2 ELTE Társadalomtudományi Kar (TáTK) szociológia alapszak, survey statisztika és adatanalitika mesterszak (hallgató), email: bodazsuzs01@gmail.com

3 ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola (doktori hallgató), ELTE Research Center for Computational Social Science (RC2S2) (kutató), email: zsofia.rakovics@tatk.elte.hu

Abstract: Politicians are key figures in defining and shaping public discourse in a country, in Hungary migration being a prime example in recent years. Our research examines the speeches of Viktor Orbán between May 2010 and December 2020, which are available online, focusing on the issue of migration, thus contributing to the understanding of the socially relevant messages of the speeches and to the exploration of the way migration is discussed.

Using the basic descriptive tools of natural language processing and text analytics, our study provides information about the migration-relevant aspects of the speeches. In our work, we cover the social context of the issue of immigration, previous analyses of the political communication related to the topic of immigration, and we also conduct a quantitative text analysis based on the theoretical framework. In our study, we point out the changes in relative frequency and temporal dynamics of words of particular importance for migration and compare their occurrence in speeches in Hungary and abroad.

The keywords defined for the research include “refugee”, “immigrant”, “migrant”, as well as “migration” and “immigration”. For example, the results of our analysis can be used to identify at what point Viktor Orbán’s political communication changes; when the use of the words “refugee” and “immigrant” becomes less frequent, and the term “migrant” becomes dominant in his speeches. We also reflect on previous research insights, as the ones we found fit nicely with them.

Keywords: migration, political communication, natural language processing, text analytics

1. Bevezetés

A magyar lakosság közvéleményének formálásában számos tényező szerepet játszhat, többek között például az ország politikusai és kormánya által képviselt értékek, melyek különböző kommunikációs csatornákon és formában jutnak el az emberekhez. A migráció témájának vizsgálata különösen jó példa ennek szemléltetésére. Kutatásunk célja, hogy hozzájáruljon a migráció tárgyalásmódjának feltárásához Orbán Viktor miniszterelnök 2010. május és 2020. december közötti, online elérhető beszédeinek elemzésével.

A migráció folyamatosan formálja a világunkat, a társadalmi interakciókat és politikai folyamatokat, a modern államok kialakulásával pedig bizonyos országokban és mértékig erősödő politikai igény figyelhető meg a migráció korlátozására és a határvédelem megerősítésére. A korábbiakban nem tapasztalt méretű menekülthullám érte el Magyarországot határait 2015-ben, az országot és egész Európát komoly feladat elé állítva. A kormány döntései között szerepelt ekkor a déli határkerítés felállítása, valamint nemzeti konzultáció és népszavazás kezdeményezése a betelepítési kvóta és bevándorlók kérdésében. Erre az időszakra tehető, hogy Orbán Viktor narratívája megváltozott, és a menekültekkel kapcsolatos kommunikációja politikai stratégiájának eszközévé vált. Ez a fajta kommunikáció nem csak a médiában kialakult képre és a magyarok idegenellenes attitűdjére volt hatással, Brüsszel-ellenes üzenetei miatt az ország európai kapcsolataira is (Sik 2016a, Gerő–Sik 2020). A beszédek üzeneteinek feltérképezése és kutatása nem csupán a fent említett okokból különösen fontos, meghatározza egy adott ország kormányának narratíváját, mely a népesség politikai attitűdjének alakulására is hatással lehet (Barna–Koltai 2019, Sik et al. 2016).

Tanulmányunk a migrációhoz köthető kifejezések időbeli változását, illetve a bel- és külföldön elhangzott miniszterelnöki beszédek közti különbségeket vizsgálja.

Elemzésünk a természetesnyelv-feldolgozás és szöveganalitika alapvető leíró eszközeit használva ad számot az online elérhető Orbán-beszédek migráció szempontjából releváns aspektusairól. Munkánkban kitérünk a bevándorlás kérdésének társadalmi kontextusára, az ahhoz kapcsolódó politikai kommunikáció korábbi elemzéseire, illetve az elméleti keretek alapján kvantitatív szöveganalitikai elemzést is végzünk. Tanulmányunkban rámutatunk a migráció szempontjából kiemelt jelentőségű szavak relatív gyakoriságának változására és ennek időbeli dinamikájára is, továbbá összehasonlítjuk azok előfordulását a Magyarországon és külföldön elhangzott beszédekben. A kutatáshoz meghatározott kulcsszavak többek között a „menekült”, a „bevándorló”, a „migráns”, illetve a „migráció” és a „bevándorlás”. Elemzésünk eredményei alapján például beazonosítható, hogy mely ponton változik meg Orbán Viktor politikai kommunikációja; mikortól kerül háttérbe a „menekült” és „bevándorló” szavak használata, és válik dominánssá a „migráns” kifejezés a beszédekben. Munkánkban reflektálunk a korábbi kutatási eredményekre is, hiszen a kutatásunk során találtak szépen illeszkednek azokhoz.

2. Elméleti áttekintés

2.1. *Bevándorlás társadalmi kontextusban*

Magyarországi kutatók az 1980-as évektől kezdtek el foglalkozni a menekültekkel és bevándorlókkal kapcsolatos kérdésekkel, főként erdélyi bevándorlókkal és a délszláv háború elől menekülőkkel összefüggésben, erre az időszakra tehető az idegenellenesség egy új formájának kialakulása (Tóth–Turai 2004). Azóta is lényeges társadalmi kérdés, mely leképezi az emberek gondolkodását és attitűdjét. A témáról szóló tanulmányokból egyöntetűen kiderül, hogy a magyarok inkább idegenellenesek, illetve közülük is az alacsonyabb végzettségű, kisebb településen élők bizalmatlanabbak a bevándorlókkal (Sik et al. 2016). Az idegenellenesség vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a politikai beállítottságot, a média és a társadalmi kapcsolatok hatását (Messing–Ságvári 2016). Ugyan nem új keletű jelenség – hiszen már a rendszerváltás előtt elkezdődtek ezek a folyamatok –, a kilencvenes évektől fokozódó idegenellenességről beszélhetünk (Bernát 2010), egy világrépről, melyet a tanult társadalmi normáinkkal és értékeinkkel együtt kapunk (Neményi–Takács 2005). Az Eurobarometer felmérése szerint 2015-re a migráció kérdése az egyik legmeghatározóbb probléma lett a magyarok körében (Barna–Koltai 2019). Jóllehet már 2015 előtt is jelentős volt a xenofóbia az országban, a magyarok nem tekintették a bevándorlást különösen veszélyesnek, mivel az ország többségében keresztény értékeket képviselt, kulturálisan és vallásában is, a 2011-es népszámláláskor a kitöltők 94 százaléka vallotta magának magát (KSH).⁴ Ezt követően azonban a korábbiakban példa nélküli mértékben nőtt az idegenellenesség, pártpreferenciától függetlenül is (egyedül a Jobbik ért el

4 https://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_nemzetiseg

az átlagosnál magasabb értéket) (Glied–Pap 2017). A TÁRKI több mint két évtizede méri a lakosság idegenekkel kapcsolatos véleményét, ahol arra kíváncsiak elsősorban, hogy a magyarok szerint a menedékkérőket be kell-e fogadni az országba. A kapott válaszok alapján három csoport különíthető el: az idegenellenesek, a mérlegelők és az idegenbarátok. Méréseik szerint 2016-ra a korábbi évek legmagasabb értékét vette fel az idegenellenesség (a lakosság 53 százaléka). A mérlegelők és idegenbarátok aránya a korábbi évekhez képest visszaesett, utóbbiak aránya a vizsgált évben mindössze 1 százalék, a mérlegelők aránya a 2015 októberi adatokhoz képest 14 százalékponttal csökkent 2016-ra. Megállapításuk szerint a vizsgált évben a magyar lakosság több mint fele teljes mértékben elutasító a bevándorlókkal szemben (Sik 2016b).

2.2. Az Orbán-kormány kommunikációja a bevándorlásról

2010-ben, a 2008-as gazdasági válság után a Fidesz–KDNP nyerte meg az országgyűlési választásokat, kétharmados többséggel. Ennek köszönhetően a Fidesz jelentős ellenzék nélkül kezdte meg a kormányzást, átalakítva ezzel az ország gazdasági és társadalmi képét. Orbán Viktor miniszterelnöksége során a „magyar értékvilágra” kezdte építeni politikáját, az „ezeréves kultúrfölényre” alapozva (Tölgýessy 2014: 643). A politikai átalakulással elkezdődött egy folyamat, mely társadalmi csoportokat, különböző generációk tagjait fordította egymás ellen, ezzel egy időben zajlott az Európa és Magyarország közötti kapcsolat meggyengülése (Glied–Pap 2017). 2014 után a kormánypárt veszített népszerűségéből. Annak érdekében, hogy ezt kiküszöböljék, olyan témákat, elveket hangoztattak, melyekről várható volt, hogy az ország lakói is egyetértenek majd velük, ezek között szerepelt a bevándorlás generálta félelemkeltés is (Bocskor 2018). Ahogy Sik Endre is összefoglalja tanulmányában, a 2015-ös bevándorlásról szóló nemzeti konzultáció, majd az eredmény kihirdetésének módja⁵ egy morálispánik-gomb, mely valós vagy kreált veszélyekre alapozott rendszeres, akár fokozatosan erősödő üzeneteket jelent. Ezek az üzenetek több médiafelületen és platformon jelentek meg újra és újra, a migráció kérdéskörétől néhol eltávolodva Soros György,⁶ illetve Brüsszel irányába. Nem csak a terrortól való félelemre alapozták sikerüket ezek az óriásplakátok, megjelentek gazdasági vetületek („*Ha Magyarországra jössz, nem veheted el a magyarok munkáját!*”), illetve a lehetséges kulturális hatások is („*Ha Magyarországra jössz, tiszteletben kell tartanod a kultúránkat!*”). A referendumban fő narratívaként tűnik fel Brüsszel – és a liberális európai elit – hibáztatása, amiért képtelenek megvédeni saját határaikat.⁸ A másik fő narratíva a veszélyekre összpontosít, kiemelve a terrorizmust és erőszakot⁹ (Glied–Pap 2017). A kormány törekvései és plakátkampánya ellenére a kvótáról szóló 2016. októberi népszavazás érvénytelen

5 „Az emberek döntöttek: az országot meg kell védeni” – Orbán Viktor napirend előtti felszólalása az országgyűlésben 2015. szeptember 21-én.

6 „Ne hagyjuk, hogy Soros nevésszen a végén” – kormányzati plakátkampány, 2016.

7 Idézetek a kormány plakátkampányából.

8 „Üzenjünk Brüsszelnek, hogy ők is megéérték!” plakátok megjelenése 2014-ben.

9 „Tudta?”-kezdetű plakátok. „Tudta? A bevándorlási válság kezdete óta ugrásszerűen emelkedik a nők elleni zaklatások száma Európában.”; „Tudta? A bevándorlási válság kezdete óta Európában több mint 300-an haltak meg terrortámadásban.”

lett, mivel a választópolgárok kevesebb mint 50 százaléka vett rajta részt. Ennek ellenére a Fidesz politikailag sikerként tekintett az eseményre, mivel a népszavazáson résztvevők 98 százaléka kvóta ellen szavazott.

2.3. Orbán Viktor kommunikációja a bevándorlás kapcsán

Egész Európára kiterjedő kihívást jelentett, amikor 2015-ben jelentős bevándorláshullám érkezett az ország déli határához. A kormánypárt a kezdetektől előtérbe helyezte a problémáról való kommunikációt, felépítve egy idegenellenes narratívát, mely a betelepítési kvótáról szóló népszavazásban teljessé vált ki, 2016 októberében (Glied–Pap 2017). 2015 nyarán Orbán Viktor egy miniszterelnöki interjúban úgy fogalmazott, hogy ha Nyugat-Európa nem tudja megvédeni a kontinenst, akkor Magyarország a saját határait egy kerítéssel fogja megvédeni.¹⁰ Azzal, hogy Magyarországon található jelenleg a schengeni déli határ, a miniszterelnök az országot egész Európa déli határának őreként festette le, annak történelmi identitását hangsúlyozva, mint Európa bástyáját (Glied–Pap 2017: 140). A miniszterelnök így nem csak fizikailag húz kerítést, elválasztva a magyar társadalmat a migránsoktól; a magyar nemzeti függetlenséget is elkülöníti az európai szolidaritástól, valamint az illiberális demokráciát az európai államok működésétől, a vallásos toleranciát a liberalizmustól (Sata 2020: 72).

2015 őszére a kormány kommunikációja új irányt vett, és a hangsúly az együttélés lehetetlenségére, a multikulturális Európa nehézségeire és veszélyeire került, ennek az üzenetnek a 2015 novemberében történt párizsi terrortámadás is erős alapot szolgáltatott (Glied–Pap 2017: 141). Jelentős lehet a kormánypárti kommunikáció szerepe abban, hogy olyan – korábban semleges – szavak, mint a „migráns”, negatív tartalommal bővültek, és ellenségképpé alakultak (Barna–Koltai 2019: 52). Tudatos kommunikáció eredménye, hogy a menekülteket a bevándorlókkal mossa össze, az illegális bevándorlást a legálissal, a migrációt a terrorizmussal (Glied–Pap 2017: 144). Számos kutatás foglalkozott az elmúlt években azzal, hogy Orbán Viktor beszédeit hogyan követi le a kormánypárti sajtó, valamint a különböző médiumokban megjelenő migránsképp változásával és a bevándorlásellenes diskurzussal (Benczes–Ságvári 2022, Bernáth–Messing 2015, Bocskor 2018, Glied–Pap 2017). Állandó eleme ezeknek az írásoknak, hogy a szolidaritást kifejező „menekült” szó helyét hogyan vette át a „migráns” kifejezés, mely korábban a magyar nyelvben nem szerepelt, egy olyan idegen szó, mely önmagában is idegent jelent (Benczes–Ságvári 2022). A „bevándorló”, „migráns” és „menekült” szavak jelentéskülönbségeivel foglalkozott Benczes és Ságvári is, az ő hipotézisük alapján a „migráns”, mint új kifejezés diverzebb képet mutat a médiamegjelenésekben, mint a másik két vizsgált szó, ezzel a jelenséggel mi is foglalkozunk kutatásunkban a beszédeken keresztül. Lehet, és érdemes is párhuzamot vonni a kormánypárti média kommunikációja és Orbán Viktor beszédei között, ugyanis

¹⁰ „Ha nem védjük meg a határainkat, újra és újra tízmilliók fognak jönni Európába» – jelentette ki a miniszterelnök a Kossuth Rádió 180 perc című műsorában pénteken. A kormányfő szerint komoly véleménykülönbség van az EU és Magyarország között, mert az uniós vezetők nagy része úgy gondolja, mindenkit be kell engedni, pedig ha mindenkit beengedünk, vége Európának.” (<https://hirado.hu/2015/09/04/hallgassa-itt-eloben-a-miniszterelnoki-interjut/#> Letöltés ideje: 2022. 11. 21.)

a „magyarországi hírmédia egyik fontos jellegzetessége, hogy szinte kizárólagosan a politikai beszéd határozza meg mind a nyelvét, mind jellegzetes beállításait” (Bernáth–Messing 2015: 7). Nem csak magyarországi kutatók vizsgálták a bevándorlókka kapcsolatos politikai diskurzust, Robert Sata, a Central European University (CEU) oktatója és kutatója 2020-ban megjelent tanulmányában a magyarországi migrációs helyzetet, nacionalizmust és populizmust vizsgálta. Megállapítása szerint Magyarország kitűnik a többi ország közül szélsőséges bevándorlásellenes kommunikációjával, annak ellenére, hogy nem elsődleges célpontja a bevándorlók többségének, inkább küldőország (Sata 2020). Sata kutatásában 2010-től (a Fidesz második kormányra kerülésétől) elemezte Orbán Viktor beszédeit. Eredményei szerint 2010 és 2014 között a beszédek fő témája a gazdaság kérdésköre, jellemzően az országhatárokon belülre koncentráva. Már ekkor megjelenik azonban a kereszténység is, mint a magyar identitás kardinális eleme, melyet Orbán Viktor beszédei alapján veszélyeztetnek a Nyugat-Európából érkező politikai és intellektuális trendek (Sata 2020: 62). A szerző felhívja a figyelmet azokra a jelentéskülönbségekre, melyeket már tárgyaltunk az ismertetett irodalmak kapcsán, tapasztalatai szerint ötször annyi említése volt a „migráns” és „bevándorló” szavaknak, mint a „menekült” szónak. Ennek az eltolódásnak köszönhetően a bevándorlók nem elesettek és segítségre szorulóknak tűnnek fel, hanem mint akik várt gazdasági előnyökért érkeztek az országba. A „fenyegetés”, „védelem” és „biztonság” szavak említése is többszöröse a vizsgált időszakban a korábbi évekhez (2010–2014) képest. Sata megállapítása szerint a 2010-es kormányváltástól kezdve a beszédek fókuszában egy-egy tudatosan megkomponált krízis áll, ez pedig párhuzamba állítható a korábban tárgyalt morális pánikkal és kríziskommunikációval (Gerő–Sik 2020).

3. Adatok és kutatási kérdések

Ebben a fejezetben a rendelkezésre álló adatokat és a vizsgált szövegtörzset, illetve a kutatási kérdéseket mutatjuk be. Az elemzést az Orbán Viktor online elérhető beszédeit tartalmazó korpuszon végeztük, és annak két fő kutatási kérdés megválaszolása volt a célja.

3.1. Az elemzett szövegtörzs

Az elemzéshez használt korpusz az ELTE Research Center for Computational Social Science (RC2S2) kutatócsoport¹¹ „A politikai nyilvánosság rétegei Magyarországon (2001–2020)” című OTKA kutatásához¹² készült, a miniszterelnok.hu oldalról, illetve annak archív oldaláról legyűjtött szövegeket tartalmaz.

A korpusz 2010. május és 2020. december közötti beszédeket – összesen 927 egyedi szöveget – foglal magában. Az alábbi táblázatban évenkénti bontásban látható az elemzett beszédek eloszlása.

¹¹ A kutatócsoport honlapja: <https://rc2s2.elte.hu/>

¹² A kutatásról további információ érhető el az RC2S2 kutatócsoport honlapján: <https://rc2s2.elte.hu/project/a-politikai-nyilvanosság-retegei-magyarországon-2001-2020/>

1. táblázat: A beszédek száma és aránya az elhangzás éve szerinti bontásban

A beszéd elhangzásának éve	Beszédek száma	Beszédek aránya (%)
2010	37	4,0%
2011	53	5,7%
2012	78	8,4%
2013	94	10,1%
2014	130	14,0%
2015	98	10,6%
2016	105	11,3%
2017	101	10,9%
2018	99	10,7%
2019	71	7,7%
2020	61	6,6%
Összesen	927	100,0%

A miniszterelnök a megnevezett időszak teljes egészében Orbán Viktor volt; az alábbi táblázatban látható, hogy pontosan mely kormányzati ciklusokat fedi le az adatbázis, és milyen mértékben.

2. táblázat: A korpusz által tárgyalt időszak kormányzati ciklusai

Ciklus kezdete	Ciklus vége	Kormányzó pártok	Miniszterelnök	Ciklus megnevezése
2010. 05. 29.	2014. 06. 06.	Fidesz és KDNP	Orbán Viktor	2. Orbán-kormány
2014. 06. 06.	2018. 05. 18.	Fidesz és KDNP	Orbán Viktor	3. Orbán-kormány
2018. 05. 18.	2020. 12. 31.	Fidesz és KDNP	Orbán Viktor	4. Orbán-kormány

Az alábbi táblázatban kormányzati ciklusok szerinti bontásban látható az elemzett 927 beszéd eloszlása.

3. táblázat: A beszédek száma és aránya kormányzati ciklus szerinti bontásban

Kormányzati ciklus	Beszédek száma	Beszédek aránya (%)
2. Orbán-kormány	335	36,1%
3. Orbán-kormány	405	43,7%
4. Orbán-kormány	187	20,2%
Összesen	927	100,0%

A szövegtartalmú adatbázis metaadatokat is tartalmaz, olyan változókat, amelyek a beszéd elhangzásának körülményeit rögzítik (például, hogy pontosan mikor, hol, milyen címmel mondta Orbán Viktor a beszédet), ezek is nyilvánosan – a hivatkozott honlapokon – elérhető információk. A helyszínadatok ismeretében megkülönböztethető, hogy egy beszéd Magyarországon vagy külföldön hangzott-e el. A következő táblázat mutatja eszerint a korpusz szövegeinek eloszlását.

4. táblázat: A megfigyelt gyakoriságok a beszéd típusa szerinti bontásban

Beszéd típusa	Megfigyelt gyakoriság	Megfigyelt gyakoriság (%)
Külföldön hangzott el	176	19,0%
Magyarországon hangzott el	673	72,6%
Nem besorolt	78	8,4%
Összesen	927	100%

5. táblázat: A beszédek száma és aránya a beszéd típusa és az elhangzás éve szerinti bontásban

Beszéd éve	Magyarországon elhangzott beszédek		Külföldön elhangzott beszéd	
	Beszédek száma	Beszédek aránya (%) százalékos aránya	Beszédek száma	Beszédek aránya (%)
2010	33	4,9%	2	1,1%
2011	47	7,0%	5	2,8%
2012	70	10,4%	7	4,0%
2013	60	8,9%	6	3,4%
2014	96	14,3%	15	8,5%
2015	74	11,0%	15	8,5%
2016	63	9,4%	35	19,9%
2017	73	10,8%	26	14,8%
2018	69	10,3%	26	14,8%
2019	45	6,7%	26	14,8%
2020	43	6,4%	13	7,4%
Összesen	673	100%	176	100%

A Magyarországon és külföldön elmondott beszédek megkülönböztetésével vizsgálható, hogy milyen különbségek találhatók ezen beszédek között, az elemzés során erre is kitértünk. Mindezt részletesebben a következő, *Kutatási kérdések* című alfejezetben tárgyaljuk.

3.2. Kutatási kérdések

Az alábbiakban a tanulmányhoz végzett kutatás főbb kérdései kerülnek bemutatásra, amelyeket a *Bevezetés* és az *Elméleti áttekintés* fejezetek alapoztak meg. A kutatási kérdések megválaszolásához a témához kapcsolódó kulcsszavak gyakoriságának elemzését végezzük, kiegészítve azt a szövegek mélyebb értelmezésével, a jelentésre vonatkozó finomabb különbségek vizsgálatával.

1. Első kutatási kérdés: Hogyan változott a migráció szempontjából releváns kulcsszavak előfordulása Orbán Viktor 2010 és 2020 közötti beszédeiben? Másképpen: Milyen dinamika figyelhető meg a témához kapcsolódó szavak használatában?

Az első kérdéshez kapcsolódó elemzést az *Elméleti áttekintés* fejezetben tárgyalt szakirodalmak mentén végezzük, vizsgálva, hogy időben előrehaladva erősödött-e a migránsok ellen felépülő narratíva (Sata 2020), valamint kialakultak-e azok a központi üzenetek, melyeket a kormány plakátkampánya is tovább erősített (Sik 2016a, Gerő–Sik 2020).

Hipotézisünk szerint a vizsgált időszakban jelentősen változott a vizsgált szavak előfordulása, és a beszédekben is megjelentek azok az üzenetek, melyek a kormány kommunikációjában is felfedezhetők. Az ismertetett irodalmak alapján azt feltételeztük, hogy a bevándorlók ábrázolásakor a „migráns” kifejezés használata kerül előtérbe a semlegesebb hangvételű „bevándorló”, illetve a „menekült” szavakhoz képest.

2. Második kutatási kérdés: Milyen eltéréseket tapasztalunk a külföldön és Magyarországon mondott beszédek politikai kommunikációjában a migráció témájának tekintetében?

Az adatbázis kizárólag magyar nyelvű beszédeket tartalmaz, azonban kutatásunkhoz csoportosítottuk Orbán Viktor beszédeit aszerint, hogy azokat Magyarország területén belül vagy kívül mondta el. A mai országhatárokat vettük figyelembe, így azok a magyarlakta területek, melyek egykor a történelmi Magyarországhoz tartoztak, kutatásunkban külföld részét képezik.

A vizsgálódás kiindulópontja, hogy a miniszterelnök beszédeiben eltérő képet alkot a migrációról, amikor beszéde belföldön hangzik el, mint amikor külföldön, hiszen a célközönség nem feltétlenül egyezik, ezért a közvetítendő üzenet sem azonos. Feltételezésünk szerint a külföldi beszédek, amelyek nem kizárólag a magyaroknak szólnak, politikai értelemben visszafogottabb hangvételűek, kevésbé menekültellenesek, kisebb arányban tartalmazznak a bevándorlókról negatív képet festő jelzőket, mint a határokon belül elhangzottak. Továbbá feltevésünk szerint kevésbé jellemző rájuk az a kríziskommunikáció, amely az ismertetett szakirodalmakban (Benczes-Ságvári 2022, Glied-Pap 2017) megjelenik.

4. Módszertani áttekintés

Ebben a fejezetben a kutatás módszertani kereteit ismertetjük. Ahogy arról az *Adatok és kutatási kérdések* fejezetben szó volt, az elemzést az Orbán Viktor online elérhető beszédeit tartalmazó korpuszon végeztük. Kvantitatív adatelemzésünkben támaszkodtunk a természetesnyelv-feldolgozás során használt előfeldolgozási rutinokra, illetve a szöveganalitikai módszerek szógyakoriságon, szószákmódellenek használatán alapuló eljárásaira. Vizsgálatunk fókuszában a téma szempontjából releváns kulcsszavak álltak; kiemelt szerepet kaptak a „migráció”, a „bevándorlás”, a „migráns”, a „bevándorló” és a „menekült” szavak az elemzésben.

4.1. Módszertani keretek

Ebben a részben a kutatáshoz használt szöveganalitikai eszközök és a szövegbányászat módszertani áttekintéséről lesz szó; az elemzést megelőző lépésektől kezdve az alkalmazott eljárások bemutatásáig. A szövegbányászati elemzések egyik kulcsfontosságú lépése a szövegek előfeldolgozásának folyamata, amelynek egyik célja, hogy megalapoz-

za az elemzés hatékonyságát (Tikk 2007). Az egyik alapvető szövegfeldolgozási lépés a tokenizálás, amely során a dokumentumot szövegegységek – ún. tokenek – sorozatára bontjuk, melyek egy karaktersorozat szövegbeli előfordulásai, a típus pedig az azonos karaktersorozatot tartalmazó tokenek osztálya. A típusok összessége alapján készül a szótár (Tikk 2007). A másik alapvető előfeldolgozási lépés a lemmatizálás, mely a szavak normalizált vagy szótári alakjának megkeresését szolgálja. A szófajfelismerés is egy bevett eljárás, amely során a szavak szófajának beazonosítása történik meg. A szövegelőkészítéshez tartozó fontos eszköz a tiltólistás szavak (ún. stopszavak) összeállítása, melyek nem hordoznak az elemzés szempontjából értékes információt, ilyenek például a kötő- és töltelékszavak (Tikk 2007). Az előfeldolgozott szövegekörpusz többek között a fenti eljárások elvégzése után állt elő és már tisztított szövegeket tartalmazott.

Az szöveganalitikai elemzések eszköztára gazdag, többféle megközelítés és módszer is elérhető a kutatási kérdéseknek megfelelően. Az egyik legegyszerűbb megközelítés a szózsákmodell (ún. *bag of words*) alkalmazásán alapszik, ekkor a szavak gyakoriságát vizsgáljuk egy korpuszban anélkül, hogy a szövegen belüli pozícióra és sorrendiségre vonatkozó információt rögzítenénk (Tikk 2007). Ez a fajta megközelítés egy olyan kutatásban lehet hasznos, amely azt vizsgálja, milyen szavak kerülnek előtérbe a vizsgált szövegekben és hányszor jelennek meg azokban. Kutatásunkban is ezt a módszert választottuk, és a migráció témájához kapcsolódó kulcsszavakra fókuszálva végeztük az elemzést. Az elméleti megfontolásokon alapulva olyan szavakat és kifejezéseket kerestünk, melyek jellemzően előfordulnak a téma tárgyalásakor. Az egyes időszakokra megfigyelt előfordulási gyakoriságok vizsgálatával bizonyos értelemben a szavak megjelenésének időbeli dinamikája is lekövethető, ezért ezt vizsgáltuk az elemzés során.

A szógyakoriságok standardizálása és jobb összehasonlíthatósága érdekében a beszédek hosszát is figyelembe vettük az elemzésnél, és a megfigyelt gyakoriságokat a szavak számával leosztva relatív előfordulásokat számoltunk. A szavak használatának frekvenciájában rejlő különbségeket statisztikai tesztekkel is elemeztük. Alapvetően a kvantitatív adatelemzésben bevett eljárásokra alapoztunk. A különböző típusú beszédek átlagos szógyakoriságának vizsgálatakor független mintás t-próbákat használtunk, egy-egy választott kulcsszó frekvenciáját vizsgáltuk a két különböző beszéd típusra (például belföldön vagy külföldön elhangzott beszédekre). A kiemelt szópárok jellemző előfordulásának tanulmányozásakor páros mintás t-próbákat végeztünk, hogy az átlagokban mért különbségeket is elemezni tudjuk. Az eredményeket általában oszlop- és vonaldiagramok segítségével ábrázoltuk. Az adatok előfeldolgozását R-ben, a szöveganalitikát pedig SPSS-ben végeztük.

5. Orbán Viktor beszédeinek elemzése

Az első kutatási kérdéshez kapcsolódóan először általános, a migráció szempontjából releváns kulcsszavak – például „migráció”, „bevándorlás”, „migráns”, „bevándorló”, „menekült” – relatív szógyakoriságainak elemzését végeztük el Orbán Viktor 2010.

május és 2020. december között elhangzott beszédeiben, majd a téma tágabban értelmezett keretei közé tartozó szavakat vizsgáltuk. A kiterjesztett téma több olyan kulcsszót határozott meg, amely a kormány által indított nemzeti konzultációk, illetve a plakátkampányok kiemelt szavai között szerepelt, például „Brüsszel”, „Soros”, „haza”, „hit”, „kultúra”.

A második kutatási kérdéshez, a külföldön és Magyarországon elmondott beszédek összehasonlításához elemeztük egyrészt a témához általánosan kapcsolódó kulcsszavakat, másrészt a szövegekben leggyakrabban előforduló szavakat, például: „magyar”, „Magyarország”, harmadrészt az alábbi – a beszédekben megjelenő és a bevándorlókkal kapcsolatos negatív töltetű – szavakat is: „ellenség”, „erőszak”, „erőszakos”, „fenyegetés”, „fenyeget”, „fenyegető”, „megtámad”, „támad”, „terrorista” és „terrorizmus”, „veszély”, „veszélyes”. Az elemzett szavak teljes listája megtalálható a *Függelékben*.

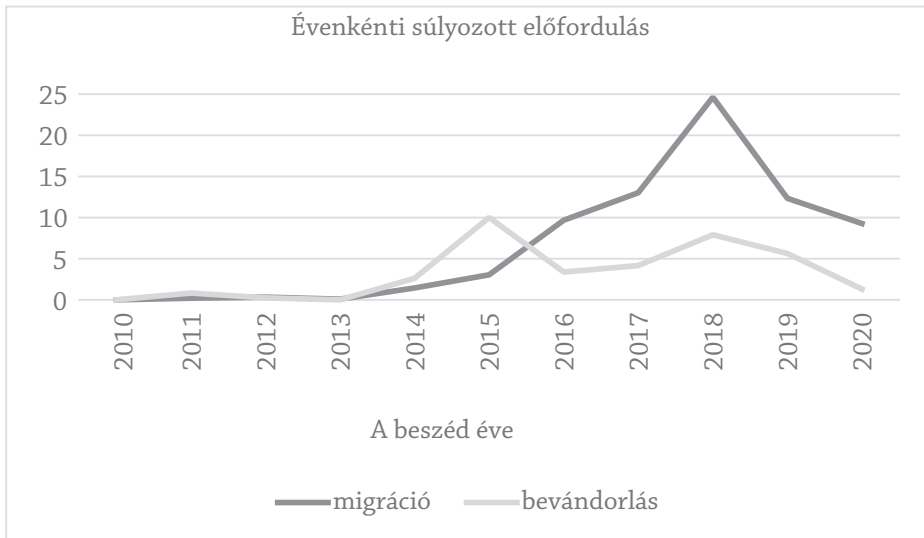
Az első kutatási kérdés megválaszolása során a kapcsolódó kifejezések használatának dinamikáját vizsgáltuk a megadott időszakra elérhető összes online beszédben. A második kutatási kérdéshez végzett elemzésben a beszédek két típusát különböztettük meg (a belföldön és a külföldön elhangzott beszédeket), és az átlagos szógyakoriságokban megfigyelt különbségeket vizsgáltuk, ezáltal a politikai kommunikációban való eltéréseket tanulmányoztuk és értelmeztük. Az első kutatási kérdéshez kapcsolódó kvantitatív adatelemzést az 5.1. alfejezet *A kulcsszavak szógyakoriságának vizsgálata*, a második kutatási kérdéshez kötődő szöveganalitikai vizsgálatot pedig az 5.2. alfejezet: *Magyarországon és külföldön elhangzott beszédek vizsgálata* foglalja össze.

5.1. A kulcsszavak szógyakoriságának vizsgálata

A „migráció” és a „bevándorlás” kifejezések használatában rejlő különbségeket páros mintás t-próbával vizsgáltuk, megnézve, hogy statisztikai értelemben találunk-e eltérést az átlagos szógyakoriságok között a megadott időszakban elhangzott összes beszédben. Szignifikáns ($p < 0,001$) különbség (4,1 százalékpont) mutatkozott a két kulcsszó átlagos előfordulásait elemezve, a „migráció” szó relatív átlagos gyakorisága (8 százalék) magasabb, mint a „bevándorlás” kifejezésé (3,9 százalék). Az eredmény jól kapcsolódik az elméleti irodalmakban olvasottakhoz, Orbán Viktor miniszterelnök a „migráció” kifejezés használatát preferálja beszédeiben a „bevándorlás” kifejezéssel szemben.

Időben ábrázolva az eredményeket (1. ábra), megállapítható, hogy bár 2015-ben még a „bevándorlás” relatív gyakorisága volt magasabb, ez 2016-ra megfordul, és ezt követően a korábbinál látott mértékben is gyakrabban hangzik el a „migráció” kifejezés Orbán Viktor beszédeiben.

1. ábra: A „migráció” és „bevándorlás” szavak évenkénti súlyozott előfordulása

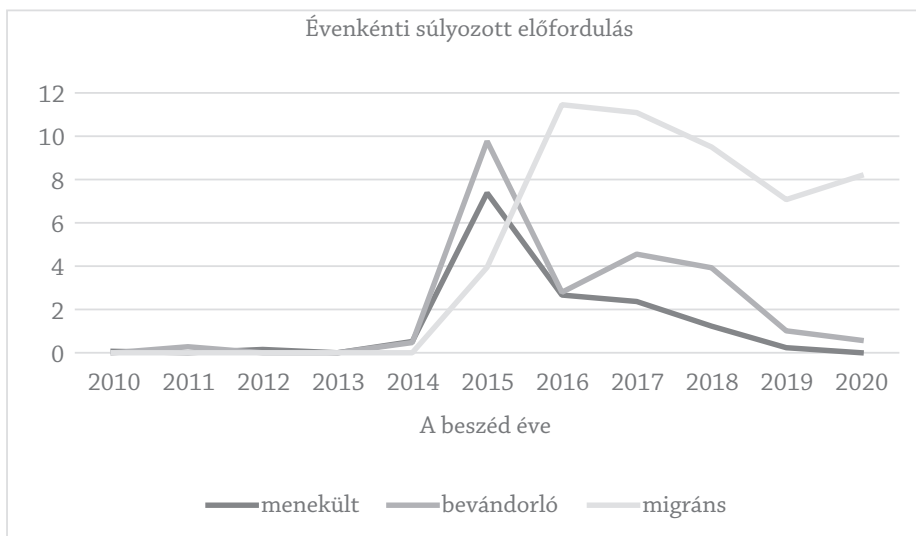

A „menekült” és „migráns” párosítás esetén a t-próba szignifikancia értéke ($p < 0,001$) alapján statisztikai értelemben különbség (3,9 százalékpont) látható a szógyakoriságok átlagában; a „migráns” átlagos előfordulása 5,5 százalék, míg a „menekült” szóé 1,6 százalék. A „bevándorló” és a „migráns” páros esetében a próba szintén szignifikáns, a megfigyelt különbség (3 százalékpont) az utóbbi javára; a „bevándorló” kifejezés átlagos relatív előfordulása 2,5 százalék. A „menekült” és a „bevándorló” kifejezések átlagos gyakoriságát összehasonlítva is szignifikáns különbséget (0,9 százalékpont) látunk.

Időben ábrázolva az eredményeket a „menekült”, „bevándorló” és „migráns” kulcsszavak esetén is megfigyelhető a fent bemutatott tendencia. Az előbbi kettő használata 2016-ra jelentősen háttérbe szorul, és a mesterségesen konstruált „migráns” kifejezés kerül előtérbe. Az kulcsszavak relatív gyakoriságát évekre összegezve ábrázolja a következő vizualizáció (2. ábra).

Az előzetes várakozásoknak megfelelően ezen szavak előfordulása 2014 után – a menekülthullám megindulásakor – kezd emelkedni, ekkor még a „menekült” kifejezés jelenik meg a leggyakrabban. 2015-ben növekvő tendencia figyelhető meg mind a három szó megjelenésében, ekkor a „bevándorló” fordul elő a legtöbbször, majd 2016-ra tovább növekszik a „migráns” használata, míg a „menekült” és „bevándorló” szavak előfordulása látványosan visszaesik.

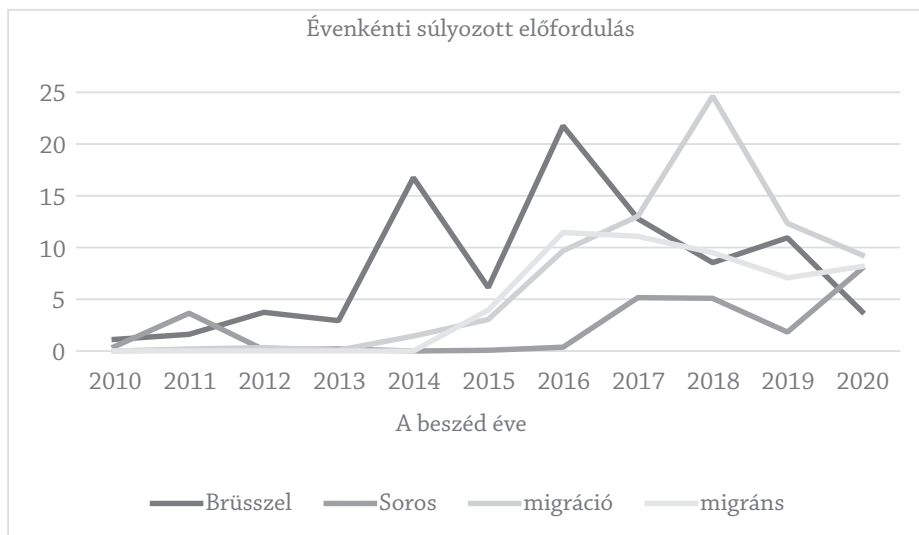
2. ábra: A „menekült”, „bevándorló” és „migráns” szavak évenkénti súlyozott előfordulása

Ezek az eredmények szépen illeszkednek a korábbi kutatásokban találtakhoz, az *Elméleti áttekintés* fejezetben hivatkozott szakirodalmak hasonló tendenciáról számolnak be. Mindezek alapján egyértelműen látszik, hogy 2016-tól kezdődően Orbán Viktor a „migráns” kifejezés használatát részesíti előnyben beszédeiben. A korábbi kutatások eredményei nyomán a tudatos stratégiai kommunikáció eredményeit látjuk; az empátiát kifejező „menekült”, illetve a semlegesebb hangvételi „bevándorló” szavak szándékos háttérbe szorítását, a politikai stratégiának megfelelő – prekondicionált érzelmi töltetet előhívó – „migráns” kifejezés használatával.

A nemzeti konzultációkban, illetve plakátkampányokban megjelenő – „Brüsszel”, „Soros”, „migráció”, „migráns” – szavak gyakoriságát, időbeli dinamikáját is elemeztük (3. ábra). A „Brüsszel” kifejezés Orbán Viktor beszédeiben többször általánosan az Európai Unióra utal, látható, hogy 2014-ben és 2016-ban volt az adott évekre összegzett legmagasabb relatív szógyakoriság. Soros György 2015-től kezdődően jelenik meg a beszédekben, 2017-ben és 2018-ban lokálisan tetőzik a súlyozott előfordulás, 2019-ben visszaesik a név használata, azonban 2020-ra a korábbinál is magasabb értékkel szerepel. A „Brüsszel” szó súlyozott előfordulásának 2016-os tetőzése együtt jár a „migráns” szó csúcsonosodásával is, a „Soros” kifejezés pedig mind a „migráció”, mind a „migráns” szavak gyakori használata mellett emelkedik a 2017–2018-ban megfigyelt szintre.

3. ábra: A „Brüsszel”, „Soros”, „migráció” és „migráns” szavak évenkénti súlyozott előfordulása

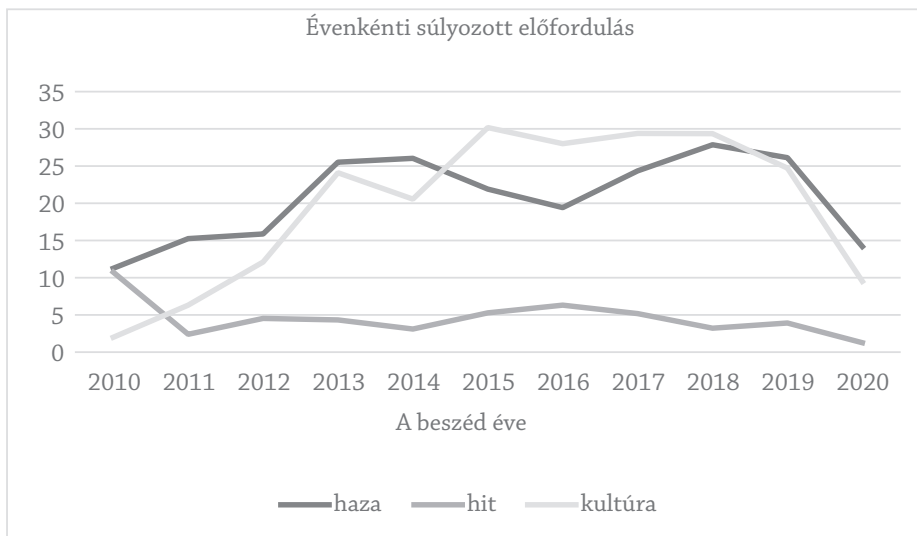

Soros György fontos részét alkotja a kormány propagandájának (Sik 2015), a kormányközeli médiumokban a mai napig visszatérő elem Soros személye és a hozzá köthető civil szervezetek munkássága. A beszédekben és a médiában is általában gazdasági kontextusban kerül elő. Orbán Viktor beszédei közül többen is gyakran fordul elő, például egy 2018. október 12-én előadott beszédben¹³ tizenhárom alkalommal. Az említett beszéd alapján ezen civil szervezetek Orbán szerinti motivációja, „*hogy lejárassák azokat a politikusokat, azokat az országokat, amelyek a bevándorlás ellen lépnek fel*”.

A „haza”, a „hit”, a „kultúra” szavak az Orbán-kormány politikai kampányainak (a nemzeti konzultációnak, illetve plakátkampányoknak) jellegzetes szavai között szerepelnek, emiatt ezek elemzését is elvégeztük. Az alábbi ábrán (4. ábra) a szavak relatív gyakorisága látható, az aktuális évekre összegezve.

¹³ A beszéd elérhető: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-interjuja-a-kossuth-radio-jo-reggelt-magyarorszag-cimu-musoraban-2/>

4. ábra: A „haza”, „hit” és „kultúra” szavak évenkénti súlyozott előfordulása

A „haza” gyakorisága visszaesik a 2013-ban és 2014-ben megfigyelt értékről a 2015–2016-os időszakra, azt követően (2017 és 2019 között) azonban ismét magasabb frekvenciával fordul elő a beszédekben. A „haza” szó többször előkerül például Orbán Viktornek az 1956. évi forradalom és szabadságharc 62. évfordulóján tartott beszédében, amely 2018. október 23-án hangzott el Budapesten.¹⁴ Ebben a beszédben a „haza” nem kizárólag a nemzeti ünnep kapcsán szerepel ennyiszor. A megemlékezésnek része itt az aktuális krízishelyzet bemutatása is:

„Növekvő számban tűnnek fel más földrészekről és más kultúrákból érkezett, katonakörű férfiak, és még a mi életünkben saját képükre formálják az európai nagyvárosokat, lassan, de biztosan kisebbségbe szorítva az európai őslakosokat. A terror a nagyvárosi élet részévé válik. A jogállamra hivatkozó politikai manipuláció mindennaposá lesz.” (Orbán Viktor, 2018. október 23.).

Szembetűnő, hogy a „kultúra” kifejezés használata megugrik Orbán Viktor beszédeiben is 2015-ben, éppen azzal egy időben, hogy a kormány politikai kommunikációjában és az általa kihelyezett óriásplakátokon is megjelenik ez a szó. A szó gyakorisága 2015 és 2018 között magas marad, majd 2019-ben és aztán 2020-ban is csökken. A fent hivatkozott beszédben (Orbán Viktor, 2018. október 23.) is számos alkalommal visszatér Magyarország kulturális örökségének a képe: *„atomjaira bomlik az a kultúra, az a keresztény, magyar kultúra, amelyet ezer év alatt teremtettek az egymást követő nemzedékek”*. A beszédben felvázolja az Európai Unió általa vélt elvárásait és legfontosabb migrációs célját: *„Az európaiság mércéjévé tették a migránsok beengedését, és elvárják, hogy minden ország és nép haladéktalanul alakítsa magát multikulturálissá.”*

¹⁴ A beszéd elérhető: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-az-1956-evi-forradalom-es-szabadsagharc-62-evfordulojan/>

A „hit” kifejezés gyakorisága 2010-ben, az első kétharmados választási eredményeket hozó választási évben, amikor Orbán Viktor második kormányát alakítja, a legmagasabb. A 2010-ben megfigyelt frekvenciához képest a vizsgált időszakban (2011 és 2020 között) minden évben alacsonyabb értékekkel szerepel. Az eredmények alapján tehát a migráció témájának vizsgálatakor a „hit” kifejezés nem olyan hívószó, amelyre – annak gyakori használatával – a politikus kommunikációjában építene.

5.2. Magyarországon és külföldön elhangzott beszédek vizsgálata

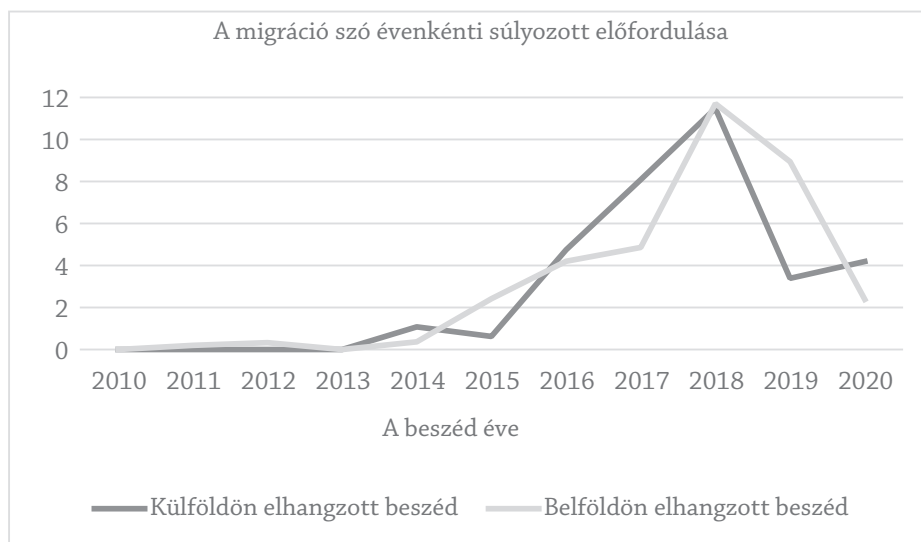
A második kutatási kérdés motivációja az volt, hogy megvizsgáljuk a belföldön és külföldön elhangzott beszédek relatív szógyakoriságait, és amennyiben megfigyelhetőek, akkor feltárjuk a különbségeket. Feltételezésünk szerint Orbán Viktor beszédei eltérő üzenetet közvetítenek és más képet festenek a migrációról, amikor az országban vagy külföldön hangzanak el. Bár az elemzett beszédek mind magyar nyelvűek, a célközönség feltételezhetően nem azonos, amikor külföldön hangzik el a beszéd, mint amikor Magyarországon, és emiatt a politikai kommunikáció is különböző lehet. A beszéd helyszíne alapján megkülönböztetett két beszéd típus közötti átlagos különbségeket független mintás t-próbákkal vizsgáltuk a választott kulcsszavakra vonatkozóan, a teszt alkalmazása előtt ellenőriztük, hogy teljesül-e a varianciák egyenlősége a csoportokban.

Először a „migráció” szó elemzését végeztük el. A független mintás t-próba egyik alkalmazási feltételét vizsgáló Levene’s teszt szignifikáns, ezért elvetettük annak nullhipotézisét, nem teljesül a csoportok varianciájának egyezősége. Ennek megfelelően a független mintás t-próba ehhez kapcsolódó eredményét (amikor nem teljesül a varianciák egyenlősége, SPSS-ben: *equal variances not assumed*) tanulmányoztuk. A független mintás t-próba eredménye alapján megállapítható, hogy szignifikáns ($p < 0,001$) különbség mutatkozott a belföldi és külföldi beszéd típus csoportátlagai között. A külföldön elmondott beszédekben a relatív gyakoriságot vizsgálva magasabb az átlagos előfordulás (19 százalék), mint a magyarországiakban (5 százalék). Ezt az eredményt a Magyarországon és külföldön elhangzott beszédek – fent bemutatott – évenkénti bontást is tartalmazó leíró elemszámokkal és százalékos előfordulásokkal együtt érdemes értelmezni. A külföldön elhangzott beszédek száma a 2014-es évtől emelkedett, részben éppen azért, mert Magyarország nemzetközi szempontból is fontos szerepet töltött be az Európai Unió bevándorláspolitikájában és a menekülthullámok érkezésének kezelésében. A külföldön elhangzott beszédek ezért természetüknél fogva fókuszáltabbak a migráció témájára, mint az országhatáron belüliek.

A következő vonaldiagram (5. ábra) a „migráció” szó relatív gyakoriságát mutatja, az eredményeket a vizsgált időintervallumban meghatározott különböző évekre összegezve. Tekintve, hogy az adatbázisban több a belföldön elhangzott beszéd, a relatív gyakoriságok évenként számolt összegzése már nem mutat olyan eltérő képet, mint amit az átlagok vizsgálatánál láttunk.

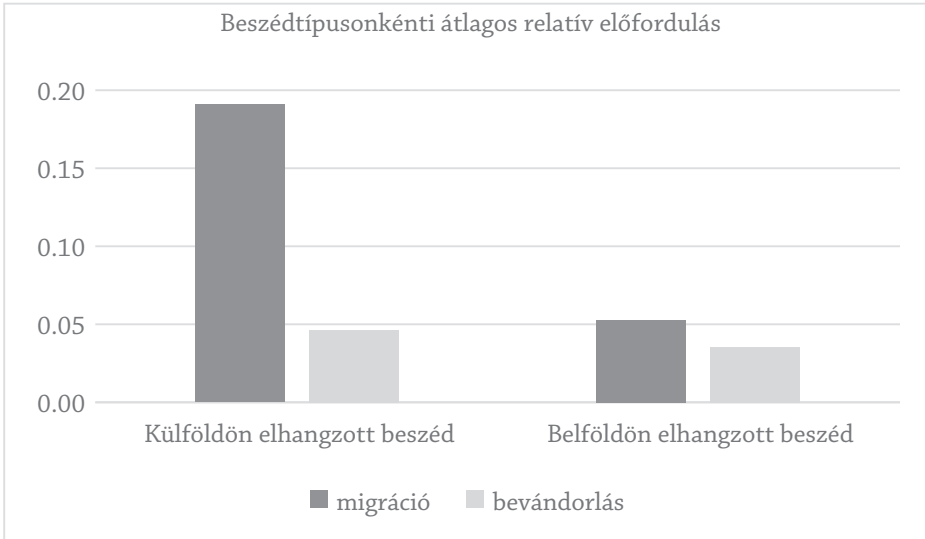
A vonaldiagramról leolvasható, hogy a „migráció” kifejezés használata 2014-ben még inkább külföldi beszédekben volt domináns, 2015-ben a belföldiekben, majd 2016-ban hasonló mennyiségben szerepeltek mind a két beszéd típusban. 2017-ben Magyarországon ismét kevesebbszer szerepelt, azonban 2018-ban a külföldön elmondott Orbán-beszédekhez (amelyekben szintén akkor tetőzik a relatív gyakoriság) képest is többször jelent meg. 2019-ben az országhatárokon kívül elhangzott beszédekben csökken az előfordulása, ennek ellenére az azokon belüliekben még magasabb marad. 2020-ra összegezve a szó megjelenését ismét fordul a tendencia, és külföldön kerül elő többször a kifejezés.

5. ábra: A „migráció” szó évenkénti súlyozott előfordulása aszerint, hogy a beszéd külföldön vagy belföldön hangzott-e el

A „migráció” párjaként a „bevándorlás” kifejezés relatív szógyakoriságát is elemeztük, szintén független mintás t-próbával és az alkalmazásának feltételeihez szükséges Levene’s teszttel. Azonban nem találtunk szignifikáns különbséget a csoportátlagok között. A lenti oszlopdiagram (6. ábra) a külföldön és belföldön elhangzott beszédek-nél megfigyelt csoportátlagokat mutatja. A „migráció” szó csoportátlagai közötti különbség szignifikáns.

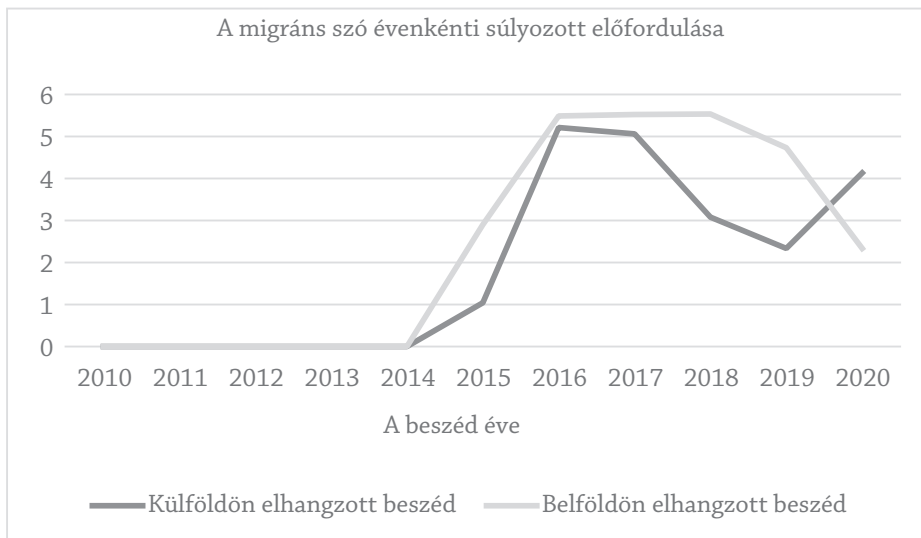
6. ábra: A „migráció” és „bevándorlás” szavak átlagos relatív előfordulása aszerint, hogy a beszéd külföldön vagy belföldön hangzott-e el

Ezt követően a „migráns”, „bevándorló” és „menekült” szavak vizsgálatát végeztük. A legelső esetben szignifikáns Levene’s tesztet kaptunk, ezért a csoport varianciák nem egyezőségére vonatkozó t-próba értékeit elemeztük. Szignifikáns ($p = 0,004$) eltérés mutatkozott a próba alapján a beszéd típusok átlagos szógyakoriságát tekintve; a külföldi beszédeknél 11,9 százalék volt a relatív gyakoriság átlaga, míg a belföldiek esetében 3,9 százalék.

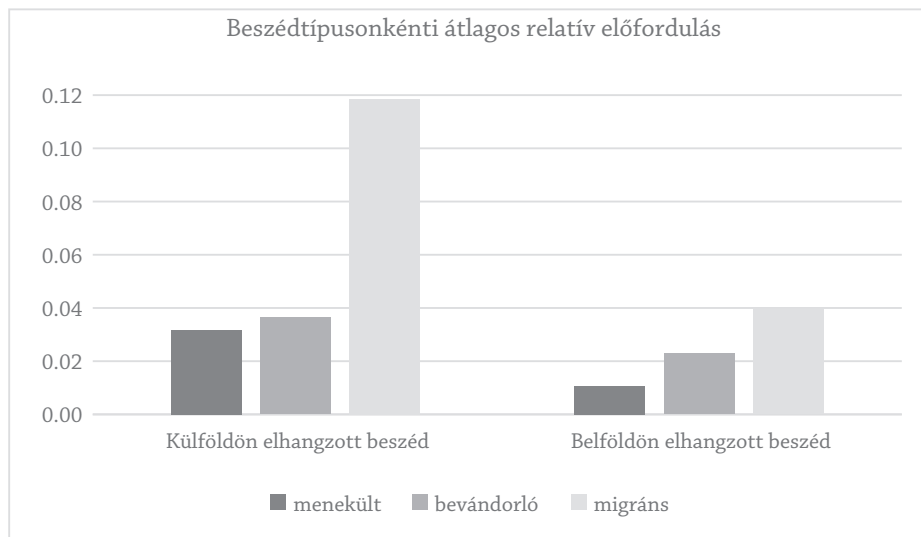
A következő vonaldiagram (7. ábra) „migráns” szó relatív gyakoriságát mutatja. A relatív gyakoriságokat ismét a vizsgált időszakban meghatározott különböző évekre összegeztük. A vonaldiagram alapján a „migráns” kifejezés használata 2015-ben ugrik meg először, és a két beszéd típus összehasonlítva a magyarországiak esetén magasabb értékű. 2016-ban a külföldön és belföldön elhangzó beszédekben is tetőzik a súlyozott előfordulás. 2017-ben és 2018-ban – bár az országhatáron kívül elhangzó beszédekben csökken az előfordulás – a határon belüliekben továbbra is enyhén növekszik. 2019-ben még továbbra is a Magyarországon elmondott Orbán-beszédekben magasabb a relatív gyakorisága a „migráns” szónak, azonban 2020-ra, mint ahogy a „migráció” kifejezésnél is láttuk (5. ábra), fordul a tendencia.

7. ábra: A „migráns” szó évenkénti súlyozott előfordulása aszerint, hogy a beszéd külföldön vagy belföldön hangzott-e el

A „bevándorlás” és a „menekült” kifejezések esetében nem találtunk szignifikáns eltéréseket a csoportátlagok között, azok a külföldi beszédekben mutatkoztak magasabbnak. Tehát a három szó használatában kizárólag a „migráns” vizsgálatokor látszott szignifikáns eltérés, amikor a Magyarországon és külföldön elmondott beszédeket két típusba soroltuk és a csoportátlagokat vizsgáltuk. A következő oszlopdiagram (8. ábra) a külföldön és belföldön elhangzott beszédekben megfigyelt csoportátlagokat mutatja. A „migráns” szó csoportátlagai közötti különbség szignifikáns, ami az ábráról is szembetűnő.

8. ábra: A „menekült”, „bevándorló” és „migráns” szavak átlagos relatív előfordulása aszerint, hogy a beszéd Magyarországon vagy külföldön hangzott-e el

A „gazdaság” kifejezés is fontos szerepet töltött be Orbán Viktor politikai kommunikációjában a vizsgált időszakban. Véleménye szerint Magyarország 2010-ben a gazdasági önállóságért küzdött, majd ezt váltotta fel küzdelem a „bevándorlás” ügyében: *„Nem tudom, a hallgatónak a régmúlt kódéből előtűnnek-e még ezek a daliás idők, tehát itt azért óriási harcokat kellett folytatnunk, akkor nem a bevándorlás ügyében, hanem az ország gazdasági önállósága és pénzügyi túlélése érdekében”* (Orbán Viktor beszéde 2018. október 12-én¹⁵). A „gazdaság” kifejezés vizsgálatakor is szignifikáns ($p < 0,001$) eltérés mutatkozott a független mintás t-próba esetén. A belföldi beszédekben a relatív gyakoriságokat tekintve is több mint kétszer annyiszor hangzik el a kifejezés, mint a külföldiekben.

A kutatási kérdéshez kapcsolódóan több negatív jelentésű jelzőt is vizsgáltunk, és például a „veszély” szó vizsgálata is érdekes eredményeket hozott. A külföldön és a Magyarországon elmondott beszédekben – független mintás t-próbával tesztelve – szignifikáns ($p < 0,001$) különbség (25 százalékpont) mutatkozott az csoportátlagok között, a magyarországi beszédekben szerepelt többször a szó. A „erőszakos” szó esetében is szignifikáns ($p < 0,003$) a differencia (2 százalékpont) a két típus átlagai között, szintén az országhatáron belül elmondott Orbán-beszédekben jelent meg gyakrabban a kifejezés.

Az „ellenség”, „erőszak”, „fenyeget”, „fenyegetés”, „fenyegető”, „megtámad”, „támad”, „terrorista”, „terrorizmus” szavak vizsgálatakor a független mintás t-próba a külföldön és belföldön elhangzott beszédek átlagainak összehasonlításakor nem hozott szignifikáns eredményt, bár a p-érték többször a szokásos küszöbérték ($p = 0,05$) közelében volt.

15 A beszéd elérhető: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-interjuja-a-kossuth-radio-jo-reggelt-magyarorszag-cimu-musoraban-2/>

A „hit” szó esetében is szignifikáns ($p = 0,021$) eltérés (13 százalékpont) mutatkozott a két beszéd típus átlagos gyakoriságát vizsgálva. Orbán Viktor Magyarországon elmondott beszédeiben szerepel többször a „hit” szó. Független mintás t-próbát alkalmazva, a „kultúra” és a „haza” szavakra nem találtunk statisztikai eltérést az országhatáron belüli és kívüli beszédek csoportátlagai között.

A bel- és külföldi beszédek összehasonlításakor a „biztonság” és a „védelem” szavak átlagos gyakoriságához futtatott független mintás t-próba sem mutatott szignifikáns különbségeket. Hipotéziseinknek megfelelően azt feltételeztük, hogy ezen kifejezések átlagosan többször szerepelnek majd a Magyarországon elmondott beszédekben, mint a külföldiekben. Azonban a beszéd típusokra vonatkozó átlagok a statisztikai értelemben nem tértek el egymástól.

6. Összegzés

Tanulmányunkban Orbán Viktor 2010. év elejétől 2020. év végéig elmondott beszédeit (összesen 927 egyedi beszédet) elemeztük, amelyek online elérhetőek a miniszterelnok.hu oldalon, illetve annak archív oldalán. Ahogy kutatásunk alcíme is jelezte, vizsgálatunk fókuszában a migráció témája állt.

Az elméleti keretek megalkotásához kitértünk a bevándorlás és az idegenellenesség magyarországi alakulásának vizsgálatára (lásd például Messing–Ságvári 2016, Simonovits 2016, Sik 2016a, Barna–Koltai 2019), a bevándorláspolitikára az Orbán-kormány alatt, illetve korábbi elemzésekre, melyek a bevándorlás témájához kapcsolódó miniszterelnöki és kormánypárti kommunikációt vizsgálták (lásd Glied–Pap 2017, Benczes–Ságvári 2022, Sata 2020). A kutatáshoz meghatározott elméleti keretek alapján kvantitatív elemzést végeztünk, a természetesnyelv-feldolgozás bevett előfeldolgozási lépéseinek alkalmazása után leíró szöveganalitikai eszközök segítségével. Az elemzés alapját azok a szavak adták, melyek kiemelkedő szerepet töltek be a migrációra vonatkozó korábbi kutatásokban, illetve a kormány politikai kommunikációjában és a plakátkampányok migrációs narratívája során.

Két kérdés megválaszolását tűzte ki célul kutatásunk, melyekkel részletesebben a *Módszertani áttekintés* kapcsolódó alfejezetében foglalkoztunk. Az első kutatási kérdésünk az vizsgálta, hogyan változott a migráció szempontjából releváns kulcsszavak előfordulása Orbán Viktor 2010 és 2020 közötti beszédeiben. Azaz, hogy milyen dinamika volt megfigyelhető a témához kapcsolódó szavak használatában. A második kutatási kérdésünk pedig azt tanulmányozta, hogy milyen eltéréseket tapasztalunk a Magyarországon és külföldön mondott beszédek politikai kommunikációjában a migráció témájának tekintetében. Statisztikai eszközökkel hasonlítottuk össze bel- és külföldön elhangzott beszédekben a kiemelt kulcsszavak gyakoriságát, hogy az esetleges különbségeket vizsgálhassuk.

Elemzésünk 5.1. alfejezetének eredményei megerősítik azokat a következtetéseket, amelyeket az *Elméleti áttekintésben* összefoglalt korábbi tanulmányokban le-

vontak. 2014-ben Orbán Viktor beszédeiben még többet használja a „bevándorlás” kifejezést, 2015-ben azonban elkezdi megerősödni a „migráció” kifejezés használata, és az ezt követő években magasan túlszárnyalja a korábbi szó említéseit. Hasonló tendenciát tapasztaltunk a „menekült”, „bevándorló” és „migráns” szavak vizsgálatakor: a „migráns” kifejezés 2015 után erősödik meg, és amíg a másik két kifejezés említései csökkennek, a „migráns” továbbra is gyakrabban szerepel, mint a másik kettő együttesen. Ahogy más kutatók is megállapították, a „migráns” szó beépítése a politikai kommunikációba egy tudatos lépés, mellyel az adott csoportot a beszélő elidegeníti, negatív jelentéssel ruházza fel (Benczes–Ságvári 2022). „Brüsszel”, „Soros” említéseivel a mindennapi életben és a kormány plakátkampánya során is számos alkalommal találkozhattunk. Ezen nevek említései a beszédek elemzésekor is látványos emelkedést mutatnak 2015 után; ez alapján azt mondhatjuk, hogy Orbán Viktor beszédeiben nyomon követhető a kormány kommunikációja, mely kritikát fogalmaz meg Brüsszel és Soros György irányában. A kapott eredmények alapján beigazolódik az a feltevésünk – melyet az ismertetett irodalmak is alátámasztanak –, hogy időben előrehaladva Orbán Viktor beszédeiben a bevándorlókról alkotott negatív kép a kormány migránsellenes narratívájának megfelelően erősödött. Azt is kijelenthetjük, hogy megjelenítette ugyanazokat a témákat szövegeiben, melyek a kormány plakátkampánya során is felmerültek.

A bel- és külföldön elhangzott beszédek összehasonlítása során (5.2. alfejezet: *Magyarországon és külföldön elhangzott beszédek vizsgálata*) azt tapasztaltuk, hogy a „migráns” szó átlagos előfordulása a külföldi beszédekben magasabb. Mivel a „migráns” egy idegen nyelvből átvett kifejezés, külföldi beszédekben is többször fordulhat elő akkor is, amikor a magyar közbeszédben kevésbé tölt be fontos szerepet, emiatt az átlagos gyakoriságot tekintve nem meglepő a kapott eredmény. Továbbá, ahogy utaltunk rá, a belföldi és külföldi beszédek évenkénti eloszlása különböző (5. táblázat). A külföldi beszédek száma a menekülthullámok Európába érkezése idején kezd emelkedni, több migrációfókuszú szöveg hangzik el ekkor. Mivel több a belföldi beszéd, a relatív gyakoriságok évenként számolt összegzése már nem mutat olyan eltérő képet, mint amit az átlagok vizsgálatánál láttunk. Emiatt a „migráns” szó évekre összegzett gyakorisága a 2015-ös megjelenéstől kezdve egészen 2019-ig a Magyarországon elhangzó beszédekben magasabb. A „veszély”, az „erőszakos” és a „hit” szavak esetében szignifikáns eredményeket kaptunk, Orbán Viktor Magyarországon elhangzott beszédeiben magasabb volt ezeknek az aránya. Ez alátámasztja hipotézisünket, miszerint külföldön kevésbé folytatja azt a kríziskommunikációt, mely a Magyarországon elhangzott beszédekre jellemző, és főként félelemre („veszély”, „erőszakos”), illetve Magyarország történelmi, kulturális és keresztény („hit”) értékeire épít. Azonban a szógyakoriságok vizsgálatán alapuló eredmények árnyalásához és a finomabb különbségek kimutatásához célszerű lehet kvalitatív elemzést is végezni a továbbiakban.

Munkánk hozzájárul Orbán Viktor beszédeit a migráció szempontjából elemző korábbi – nagy részben inkább kvalitatív fókuszú – kutatásokhoz, és kiegészíti azokat

a 2010. május és 2020. december 31. között elhangzott összes – online elérhető – Orbán-beszéden végzett kvantitatív szövegelemzéssel. Kutatásunk kereteinek meghatározásakor támaszkodtunk a meglévő elemzésekre, azonban új szempontokat (például a belföldi és külföldi beszédek vizsgálatát) is beemeltünk, amelyek kibővíthetik a rendelkezésre álló társadalomtudományos tudás határait.

7. Irodalom

- Barna, I. – Koltai, J. (2019): Attitude changes towards Immigrants in the Turbulent Years of the ‘Migrant Crisis’ and Anti-Immigrant Campaign in Hungary. *Intersections – East European Journal of Society and Politics*, 5(1), 48–70. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v5i1.501>
- Benczes, R. – Ságvári, B. (2022): Migrants are not welcome. Metaphorical framing of fled people in Hungarian online media, 2015–2018. *Journal of Language and Politics*, 21(3), 413–434. <https://doi.org/10.1075/jlp.20042.ben>
- Bernát, A. (2010): Idegenellenesség Magyarországon és a viseigrádi országokban. In Hárs, Á. – Tóth, J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 263–275. <https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/archive/72.pdf>
- Bernáth, G. – Messing, V. (2015): Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 16(4): 7–17. https://www.mediakutato.hu/cikk/2015_04_tel/01_menekultek_moralis_panik.pdf
- Bocskor, Á. (2018): Anti-Immigration Discourses in Hungary during the ‘Crisis’ Year: The Orbán Government’s ‘National Consultation’ Campaign of 2015. *Sociology*, 52(3), 551–568. <https://doi.org/10.1177/0038038518762081>
- Gerő, M. – Sik, E. (2020): The Moral Panic Button 1: Construction and consequences. In Goździak, E. M. – Main, I. – Suter, B. (eds.): *Europe and the Refugee Response*. London: Routledge, 39–58. <https://doi.org/10.4324/9780429279317>
- Glied, V. – Pap, N. (2017): The “Christian fortress of Hungary” – The anatomy of the migration crisis in Hungary. In Góralczyk, B. (ed.): *Yearbook of Polish European Studies*. Warsaw: Centre for European Regional and Local Studies – University of Warsaw, 133–150. <https://journalse.com/pliki/pw/Glied%20YPPES%202016.pdf>
- KSH (Központi Statisztikai Hivatal) (2011): Nemzetiségi adatok. https://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/nemzetiseg/09_01_01.xls
- Messing, V. – Ságvári, B. (2016): „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk.” A magyarországi idegenellenesség okairól. *Socio.hu*, 6(2), 17–37. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.17>
- Neményi, M. – Takács, J. (2005): Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon. *Esély*, 2005(5), 24–52. https://www.researchgate.net/publication/281035738_Befogadas_es_idegenellenesseg_Europaban_es_Magyarorszagon

- Sata, R. (2020): Fencing in the Boundaries of the Community: Migration, Nationalism and Populism in Hungary. In Sata, R. – Roose, J. – Karolewski, I. P. (eds.): *Migration and Border-Making. Reshaping Policies and Identities*. Edinburgh University Press, 52–76. <https://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctv1453jdf>
- Sik, E. (2016a): Egy hungarikum: a morálistpánik-gomb. *Mozgó Világ*, 42(10), 67–80. https://szociologia.tk.hu/uploads/files/2018/mozgo_vilag_1610_Sik.pdf
- Sik, E. (2016b): The socio-demographic basis of xenophobia in contemporary Hungary. In Simonovits, B. (ed.): *The Social Aspects of The 2015 Migration Crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute, 41–48. https://www.tarki.hu/hu/news/2016/kitekint/20160330_refugees.pdf
- Sik, E. – Simonovits, B. – Szeitl, B. (2016): Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *REGIO*, 24(2), 81–108. https://www.researchgate.net/publication/314026561_Az_idegenellenesseg_alakulasa_es_a_bevandorlással_kapcsolatos_felelmek_Magyarországon_es_a_visegradi_országokban
- Tikk, D. (2007): *Szövegbányászat*. Budapest: Typotex Kiadó, 20–58. https://www.libri.hu/konyv/tikk_domonkos.szovegbanyaszat.html
- Tóth, P. P. – Turai, T. (2004): A magyar lakosság külföldiekhez való viszonyáról szóló szakirodalom összefoglalása. In Tóth, P. P.: *Külföldiekkel vagy idegenekkel*. Budapest: NKI Kutatási Jelentések 76, 71–108.
- Tölgyessy, P. (2014): Válság idején teremtett mozdíthatatlanság. In Kolosi, T. – Tóth, I. GY. (szerk.): *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest: TÁRKI, 636–653. <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b350.pdf>

Függelék

Az elemzéshez választott és használt kulcsszavak teljes listája:

• bevándorlás	• határ	• támad
• bevándorló	• haza	• terrorista
• biztonság	• hit	• terrorizmus
• Brüsszel	• kultúra	• védelem
• ellenség	• magyar	• veszély
• erőszak	• Magyarország	• veszélyes
• erőszakos	• megtámad	
• Európa	• menekült	
• fenyeget	• migráció	
• fenyegetés	• migráns	
• fenyegető	• NGO	
• gazdaság	• Soros	

Nehezen elérhető csoportok és szegregáció vizsgálata a hálózati méretgenerátor módszerével: egy magyarországi vizsgálat tanulságai¹

Estimating the size of hard-to-reach subpopulations and segregation with the network scale-up method: lessons from a Hungarian survey

Kisfalusi Dorottya² – Susánszky Pál³ – Susánszky Éva⁴

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.4.4>

Beérkezés: 2022. 06. 29.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 12. 04.

Elfogadás: 2022. 12. 09.

Összefoglaló: Jelen tanulmányban empirikus, leíró elemzését adjuk a magyar társadalom kapcsolathálózati jellemzőinek, valamint módszertani szempontból értékeli a méretgenerátoros technikával adott becslések pontosságát a társadalmi csoportok méretére és szegregáltságára vonatkozóan. Egy 7000 fős magyarországi reprezentatív kérdőíves felmérés (HS2021) adatai alapján megbecsüljük a válaszadók kapcsolathálójának átlagos méretét. Ezt követően vizsgáljuk, hogy a méretgenerátoros módszer milyen becslést ad különböző társadalmi csoportok (például munkanélküliek, romák, Covid-fertőzöttek, tünetesen részt vevők) létszámára és társadalmon belüli szegregáltságára. A létszámbecsléseket összehasonlítjuk más adatforrásokból (népszámlálási adatok, adminisztratív adatok, kérdőíves adatfelvételek) származó létszámadatokkal. Eredményeink azt mutatják, hogy a méretgenerátoros módszer a tartós és jól látható tulajdonságok esetében képes nagyságrendileg jól becsülni a tényleges csoportlétszámokat (például romák, hajléktalanok), míg az alacsony láthatóságú csoportokét alulbecsli. A társadalmi törésvonalak a hajléktalanok, a tünetesen részt vevők és a civil szervezeti tagok ismertségét tekintve a legnagyobbak. Tanulmányunk végén ismertetjük a méretgenerátoros technikán belül a pontosabb becslések érdekében megalkotott módszertani újításokat, és javaslatokat teszünk arra, hogy a módszert használó jövőbeli kutatások hogyan tervezzék meg a kutatási dizájnt, hogy pontosabb becsléseket érjenek el.

1 A „Hungarostudy 2021” kutatás a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért és a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet együttműködésében valósult meg 2021-ben, N = 7000. Kutatásvezetők: Purebl György, Engler Ágnes. A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) FK 135274 számú projektje keretében készült. Köszönjük a bírálóknak a kézirat korábbi változatához fűzött értékes hozzászólásait.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, email: kisfalusi.dorottya@tk.hu

3 Társadalomtudományi Kutatóközpont, email: susanszky.pal@tk.hu

4 Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet, email: susanszky.eva@med.semmelweis-univ.hu

Kulcsszavak: kapcsolatháló, méretgenerátor, társadalmi struktúra

Abstract: In this paper, we provide an empirical, descriptive analysis of the social networks of Hungarian society and illustrate how the network scale-up method estimates the size of hard-to-reach subpopulations and segregation of social groups. Based on a representative survey of 7000 respondents from Hungary (HS2021), we first estimate the average size of the respondents' personal networks. Then, we examine the social fault lines along various social groups and how accurately the network scale-up method estimates the size of these groups (e.g., unemployed, protesters, the Roma, Covid-infected). These estimates are then compared with data from other sources (census data, administrative data, surveys). Our results show that the network scale-up method estimates the size of visible social groups (e.g., the Roma, homeless people) quite well. The visibility of other social groups appears to be much lower. Social fault lines are greatest in the case of homeless people, protesters, and members of NGOs. Finally, we describe recent methodological advancements and summarize our suggestions for future research using this method.

Keywords: network scale-up method, social network analysis, social structure

Bevezető

A szociológiai vizsgálatok számára kiemelten fontosak az egyén társadalmi pozícióját leíró kutatások, hiszen a társadalmi státusz szorosan összefügg az egyének életmódjával, viselkedésével, értékrendjével. A társadalomban elfoglalt hely vizsgálatakor gyakran a szocioökonomiai státusz (Huszár 2015) mellett a társas kapcsolathálózatokba való beágyazottságot is figyelembe veszik (Albert–Dávid 2012), ugyanis a személyes kapcsolatok alapvetően határozzák meg az egyének társadalomba való integrálódását (Granovetter 1983, Coleman 1988, Lin 1999, Kmetty–Koltai 2016, Dávid–Albert–Husztai 2020).

Tanulmányunkkal a magyarországi survey adatokon alapuló hálózatkutatáshoz kapcsolódunk. Célunk a magyar társadalom néhány strukturális jellemzőjének leírása a méretgenerátor használatával, valamint a módszer bizonyos tulajdonságainak értékelése. Két témára fókuszálunk tehát: egyrészt empirikus, de főleg leíró elemzését kívánjuk adni a magyar társadalom kapcsolathálózati jellemzőinek. Másrészt módszertani szempontból kívánjuk értékelni a méretgenerátor technikával a társadalmi csoportok méretére és szegregáltságára adott becslések pontosságát.

A hálózati méretgenerátoros vagy összegző módszer szociológiai alkalmazása alapvetően három különböző kutatási területre terjed ki (Kmetty–Koltai 2015, Laga–Bao–Niu 2021, McCormick 2021): 1) az egóhálózatok méretének becslésére, 2) a nehezen elérhető vagy rejtett csoportok méretének becslésére, valamint 3) a társadalmon belüli szegregációs minták feltárására.

A fenti hálózatkutatási technikát több magyarországi kutatásban is alkalmazták (Kmetty 2015, Kmetty–Koltai 2016, 2018). Az eddigi vizsgálatokból kimaradt, vagy kisebb hangsúlyt kapott három fontos téma: 1) a módszer alkalmazhatóságának értékelése a nehezen elérhető csoportok méretének becslésére, 2) a társadalmi csoportok szélesebb körére vonatkozó szegregációs minták leírása, valamint 3) az előző két szempont összekapcsolása: a csoportok létszámbecslésének pontossága és azok szegregáltságának empirikus összevetése.

A tanulmány első felében bemutatjuk az összegző módszer használatát, majd összefoglaljuk a társadalmi csoportok méretének becslésével és a szegregációs mintákkal kapcsolatos legfontosabb kutatási eredményeket. A cikk második felében egy 7000 fős magyarországi reprezentatív kérdőíves felmérés adatain illusztráljuk a módszer használatát. Először megbecsljük a válaszadók kapcsolathálójának átlagos méretét. Ezt követően rátérünk az egyes csoportok mentén tapasztalható társadalmi törésvonalak vizsgálatára. Ezután megvizsgáljuk, hogy a méretgenerátoros módszer leggyakrabban alkalmazott technikája (Killworth–McCarty et al. 1998) milyen becslést ad különböző társadalmi csoportok (például munkanélküliek, tüntetesen részt vevők, romák, Covid-fertőzöttek) méretére. Ezeket a becsléseket aztán összehasonlítjuk más adatforrásokból (népszámlálási adatok, adminisztratív adatok, kérdőíves adatfelvételek) származó létszámadatokkal és becslésekkel. A csoportméret becslésének pontosságát/pontatlanságát összevetjük a csoport társadalmon belüli szegregáltságával. Végül ismertetjük az érvényes eredmények útjában álló módszertani akadályokat, illetve az ezek orvoslására felmerült technikai megoldásokat.

A méretgenerátoros vagy összegző technika

A méretgenerátoros vagy másként összegző módszer alkalmazásakor kérdőíves adatfelvételen megkérdezzük a válaszadókat arról, hány embert ismernek bizonyos társadalmi csoportokból. A kérdezett csoportok nagyobb részének ismert az összlétszáma a populáción belül (például nyugdíjasok vagy Sándor nevű emberek). Ezeket a csoportokat használjuk fel arra, hogy a válaszadók kapcsolathálózatának méretét megbecsljük, illetve hogy kiszámoljuk a populációban az egyének kapcsolathálózatának átlagos méretét. A kérdezett csoportok egy kisebb részének nem ismert az összlétszáma a populáción belül (például szerhasználók, hajléktalanok, szexmunkások). Ezek azok a nehezen elérhető csoportok, amelyeknek a létszámát becsülni kívánjuk. A becsléshez felhasználjuk egyrészt azt az információt, hogy a válaszadók saját bevallásuk szerint hány embert ismernek az adott csoportból, másrészt hogy a többi kérdésre adott válaszuk alapján mekkora a kapcsolathálójuk becsült mérete.

A méretgenerátoros technika alapfeltevése, hogy egy alpopuláció létszáma úgy aránylik a teljes populáció létszámához, ahogyan az alpopulációból ismert emberek száma a válaszadók teljes kapcsolathálózához (Killworth–McCarty et al. 1998, Laga–Bao–Niu 2021). Azaz:

$$\frac{y_{ik}}{d_i} = \frac{N_k}{N} \quad 1. \text{ egyenlet,}$$

ahol N a teljes populáció létszáma, N_k a k alpopuláció létszáma, y_{ik} az i egyén által ismert emberek száma k alpopulációból, és d_i az i egyén kapcsolathálójának mérete. A teljes populáció létszáma általában ismert a népszámlálási és egyéb adminisztratív adatokból. Az y_{ik} létszámot a válaszadók rögzítik a kérdőívben. Ahhoz, hogy az alpopuláció méretét, N_k -t becsülni tudjuk, egyrészt arra van szükség, hogy a válaszadók y_{ik} -ra vo-

natkozóan minél pontosabb számot mondjanak a kérdőíves adatfelvétel során, másrészt arra, hogy az egyén kapcsolathálójának méretét, d_i -t valahogyan megbecsüljük.

A következő fejezetben áttekintjük, milyen torzításokhoz vezethet, ha az adatfelvétel során a megkérdezettek az egyes társadalmi csoportokhoz tartozó ismerőseik létszámára nem pontos számmal válaszolnak, illetve hogy miért nem igaz minden egyes egyén esetében, hogy a társadalmi arányuknak megfelelően ismernek egyes társadalmi csoportokból embereket.

A társadalmi csoportok méretének becslése és a becslési torzítás lehetséges forrásai

Az összegző módszer első alkalmazásai az 1980-as évek végéről, illetve az 1990-es évek elejéről származnak. Az első tanulmányokban a nehezen elérhető populációk méretének lehetséges alsó és felső határaitra vonatkozóan adtak becsléseket (Bernard et al. 1991). Ezt az eljárást fejlesztették tovább Killworth és munkatársai (Killworth–Johnsen et al. 1998, Killworth–McCarty et al. 1998), akik az általuk kidolgozott modell segítségével már sokkal pontosabb becslést tudtak adni mind a személyes kapcsolatháló nagyságára, mind a nehezen elérhető társadalmi csoportok létszámára. A módszert használták például földrengés áldozatainak (Bernard et al. 1991), szerhasználók létszámának (Salganik et al. 2011), vagy abortuszok számának (Sully–Giorgio–Anjur–Dietrich 2020) becslésére is.⁵

A Killworth és munkatársai (1998) által megalkotott módszer máig a leggyakrabban alkalmazott méretgenerátoros technika a nehezen elérhető csoportok létszámának becslésére (Laga–Bao–Niu 2021), ebben a cikkben is erre támaszkodunk, ezért ezt részletesebben is ismertetjük. A szerzők az Egyesült Államokban végeztek kutatást, melyben egy országos reprezentatív minta válaszadóit kérdezték meg arról, hány embert ismernek 32 alpopulációból. Ebből 29 csoport létszáma ismert volt a kutatók számára (például 12 keresztnév tulajdonosai, postai alkalmazottak, az elmúlt 12 hónapban motorbalesetben elhunytak), míg három alpopuláció létszámát nem ismerték (HIV-fertőzöttek, hajléktalanok, nemi erőszak áldozatául esett nők), ezeket a válaszok alapján becsülték. A módszer első részében az ismert populációkra adott válaszok összegzése alapján megbecsülték a válaszadók személyes kapcsolathálóját az alábbi egyenlet segítségével:

$$\hat{d}_i = \frac{N * \sum_{k=1}^L y_{ik}}{\sum_{k=1}^L N_k} \quad 2. \text{ egyenlet,}$$

ahol $\hat{d}_i$ az i egyén kapcsolathálójának becsült mérete, N a teljes populáció létszáma, N_k a k alpopuláció létszáma, y_{ik} az i egyén által ismert emberek száma k alpopulációból, és L az ismert létszámú alpopulációk száma.

5 A módszerről két áttekintő cikk is megjelent a közelmúltban. Míg McCormick (2021) összefoglaló írása elsősorban a kérdőíves adatfelvétel megtervezésére és elemzésére, valamint a módszer korábbi alkalmazásainak bemutatására koncentrált, addig Laga és munkatársai (2021) a módszer keretében létrejött különböző statisztikai modelleket ismertetik.

Ezek után a becsült kapcsolathálózati nagyságot felhasználva, maximum likelihood becslés (MLE) segítségével megbecsülték az ismeretlen létszámú alpopulációk méretét:

$$\hat{N}_u^{MLE} = \frac{N * \sum_{i=1}^n y_{iu}}{\sum_{i=1}^n d_i} \quad 3. \text{ egyenlet,}$$

ahol u az ismeretlen, becsülni kívánt alpopulációt jelöli.

Ez a méretbecslés azonban gyakran lehet pontatlan. A pontatlanságot nevezzük torzításnak, vagyis amikor a hálózati tulajdonságok alapján becsült csoportnagyság és a tényleges csoportnagyság között eltérés van.

A méretgenerátoros kérdések során a torzítás négy főbb fajtája ismert (Killworth et al. 2006, McCormick–Salganik–Zheng 2010, Laga–Bao–Niu 2021). A transzmissziós hiba (*transmission error*) akkor jelentkezik, ha a válaszadók nincsenek tudatában annak, hogy egy ismerősük egy bizonyos társadalmi csoportba tartozik. Például van olyan ismerősük, aki éppen munkanélküli, de ezt az információt nem tudják róla, és ezért az adott ismerőst nem veszik figyelembe a válaszadás során.

A korláthatás (*barrier effect*) abból adódik, hogy a válaszadók eltérő valószínűséggel ismernek különböző társadalmi csoportokba tartozó embereket. A társadalmi kapcsolathálóik jellemzője az erős homofília (McPherson–Smith-Lovin–Cook 2001), vagyis az emberek nagyobb valószínűséggel ismernek olyanokat, akik különböző tulajdonságaikban hozzájuk hasonlóak. Ha például megkérdezzük a válaszadókat arról, hogy hány olyan nőt ismernek, aki nemrég szült, akkor a harmincas éveikben járó női válaszadók jóval több embert fognak megnevezni, mint a nyolcvanas éveikben járó férfi válaszadók (McCormick–Salganik–Zheng 2010).

A felidézési hibáról (*recall error*) akkor beszélhetünk, ha a válaszadók nem tudják pontosan felidézni, hány embert ismernek az adott kategóriából. Például ismernek ugyan Mílán nevű embert, de a kérdőíves adatfelvétel során ez nem jut eszükbe. Korábbi kutatások alapján a válaszadók hajlamosak a kérdőívben túlbecsülni azon ismerőseik számát, akik kis létszámú populációkba tartoznak, és alulbecsülni azon ismerőseik számát, akik nagy létszámú populációkba tartoznak (Zheng–Salganik–Gelman 2006, Laga–Bao–Niu 2021).

A válaszadási torzítás (*response bias*) abból adódik, hogy a válaszadók hajlamosak lehetnek szándékosan eltitkolni, hogy ismernek bizonyos társadalmi csoportokba tartozó embereket. Ismernek például olyan embert, aki használ drogokat, de a kérdőívben ezt az információt elhallgatják.

A szegregáció vizsgálata az összegző módszerrel

Az összegző módszer használható a társadalom szegregáltságának vizsgálatára is. Zheng és munkatársai (2006) egy olyan modellt alkottak, melyben a korláthatásból és az eltérő kapcsolathálózati méretekből fakadó túlszórást negatív binomiális modellek becslésével korrigálták annak érdekében, hogy a nehezen elérhető alpopulációk létszámára pontosabb becslést adjanak. A modellen belül a túlszórás paramétere információt nyújt arról, hogy az egyes csoportok ismertségének mekkora a szórása a tár-

sadalmon belül, emiatt a társadalmi törésvonalak vizsgálatára is lehetőséget ad. Erről a módszerről magyarul részletes leírást nyújt Kmetty és Koltai (2015).

DiPrete és munkatársai (2011) úttörő cikkükben az Egyesült Államok társadalmának struktúráját elemezték ezzel a módszerrel. Arra voltak kíváncsiak, hogy az egyének társas kapcsolataiból kiindulva milyen következtetések vonhatóak le különböző társadalmi csoportok közötti viszonyokról. Mennyire jellemző például, hogy a vallásukat rendszeresen gyakorlók és az ateisták között személyes kapcsolatok alakulnak ki. Tanulmányukban tehát bizonyos társadalmi csoportok szegregáltságát ragadták meg.

Szegregáció alatt a szociológiai irodalomban azt értjük, amikor egyének bizonyos tulajdonságaik vagy magatartásmódjuk alapján csoportba rendezve egymással gyakrabban kerülnek interakcióba, a csoporton kívüli egyénnel pedig ritkábban kerülnek interakcióba, mint ahogyan azt a csoportnagyságaik alapján véletlenül várnánk (Duncan–Duncan 1955).

DiPrete és szerzőtársai elméleti kiindulópontja a társadalmi kapcsolatokra jellemző homofília jelensége volt. Eszerint a társas kapcsolatok nem véletlenszerűen alakulnak ki a populáció tagjai között, mivel különböző pszichológiai okok és a társadalmi körülmények hatására az egyének hajlamosabbak a hozzájuk hasonló személyekkel kapcsolatokat kialakítani, mint az eltérő tulajdonságú személyekkel (McPherson–Smith-Lovin–Cook 2001). Emiatt az egyének eltérő valószínűséggel ismernek különböző csoportokhoz tartozó embereket. A társadalmi szegregáció ezek alapján nemcsak elkülönülésként fogható fel, hanem az adott társadalmi csoportra jellemző homofil kapcsolatok arányaként is.

DiPrete és munkatársai (2011) vizsgálata szerint az amerikai társadalomban az etnikai elkülönülés mértéke hasonló a vallási, munkaerőpiaci státusz szerinti, és politikai ideológia szerinti elkülönülés mértékéhez. A melegek ennél jóval kevésbé elkülönülő csoportot alkotnak. Ugyanakkor az erősen liberális és erősen konzervatív beállítódásúak azonos mértékben szegregáltak csoportok. Kmetty (2015) magyar adatokon végzett elemzése nagyon hasonló eredményeket mutat. 2014-ben a jobb- vagy baloldali, illetve liberális vagy konzervatív orientációjú személyek közötti törésvonalak azonos mértékűek voltak.

Adatfelvétel

A következőkben bemutatásra kerülő elemzésekhez a Hungarostudy 2021 felmérés⁶ adatait használtuk (Susánszky–Székely–Székely 2022). A Hungarostudy kutatásorozat a lakosság egészségi állapotát vizsgálja, és olyan témákat mér fel, mint a lakosság fizikai és mentális egészségi állapota, valamint az egészség- és rizikómagatartás különböző formáinak elterjedtsége. Az adatfelvétel 2021 nyarán készült, és 7000 főt kérdeztek meg személyes formában, kérdezőbiztosok közreműködésével. A minta

6 A „Hungarostudy 2021” kutatás a Kopp Mária Intézet a Népesedésért és a Családokért és a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet együttműködésében valósult meg 2021-ben, N = 7000. Kutatásvezetők: Purebl György, Engler Agnes.

nem, kor és lakóhely dimenziók mentén reprezentálja a Magyarországon élő, magyar állampolgárságú, 18 éves és idősebb népességet. Az általunk használt kérdés a társadalmi beágyazottság mérésére kialakított kérdésblokk része.

Elemzési stratégia

A hálózati méretgenerátorra vonatkozó kérdést az 1. táblázat szemlélteti. A transzmissziós hiba csökkentésének érdekében a válaszadók kapcsolathálózatának becslésére csak a nevekre adott válaszokat használjuk fel (McCormick–Salganik–Zheng 2010). A neveket Kmetty (2015) alapján választottuk. A válaszadók kapcsolathálóját a korábban ismertetett 2. egyenlet segítségével becsljük meg. Korábbi kutatásokhoz hasonlóan azokat a válaszokat, ahol harmincnál nagyobb létszámot adtak meg a válaszadók egy-egy név esetében, harmincra kódoljuk (Zheng–Salganik–Gelman 2006, McCormick–Salganik–Zheng 2010).⁷

1. táblázat: A hálózati méretgenerátorra vonatkozó kérdés a kérdőívben

A következő kérdések olyan személyekkel lesznek kapcsolatosak, akiknek ismeri a nevét, és ha valahol összefutnának, megállna velük beszélgetni. Kérem, mondja meg, hogy hány olyan embert ismer...

1. akit Juditnak hívnak.
2. akit Milánnak hívnak.
3. akit Krisztiánnak hívnak.
4. akit Barbarának hívnak.
5. akit Júliának hívnak.
6. akit Sándornak hívnak.
7. akiről tudja, hogy munkanélküli.
8. aki az elmúlt években részt vett tüntetésen.
9. akinek van nyaralója.
10. aki cigány származású.
11. aki rendszeresen jár istentiszteletre.
12. aki meleg vagy lesbikus.
13. aki átesett Covid-fertőzésen.
14. aki hajléktalan.
15. aki öngyilkosságot kísérelt meg.
16. aki tagja bármilyen típusú civil szervezetnek.
17. akivel, politikai, közéleti kérdéseket megbeszélne.

Megjegyzés: a 17. kérdés nem egy társadalmi csoportra vonatkozik, hanem annak felmérésére, hogy az egyének kapcsolathálóján belül mekkora azok aránya, akikkel politikai, közéleti kérdéseket megbeszélnének.

Elemzésünkben ezután különböző társadalmi csoportok – például a munkanélküliek, tüntetésen részt vevők, romák, Covid-fertőzöttek – esetében negatív binomiális modellek segítségével megbecsljük a túlszórás mértékét. Majd a méretgenerátoros módszer segítségével megbecsljük a csoport méretét, és összehasonlítjuk ezeket más adatforrásokban (népszámlálási adatok, adminisztratív adatok, kérdőíves adatfelvé-

⁷ A becsléni kívánt csoportokra adott válaszokat ugyanakkor nem korlátozzuk harmincra, előfordulhat ugyanis, hogy például egy roma válaszadó ismerőseinek a többsége szintén roma.

telek) található adatokkal. Ezek alapján az információk alapján következtetünk a csoportok társadalmon belüli láthatóságára, és a társadalmi törésvonalakra.

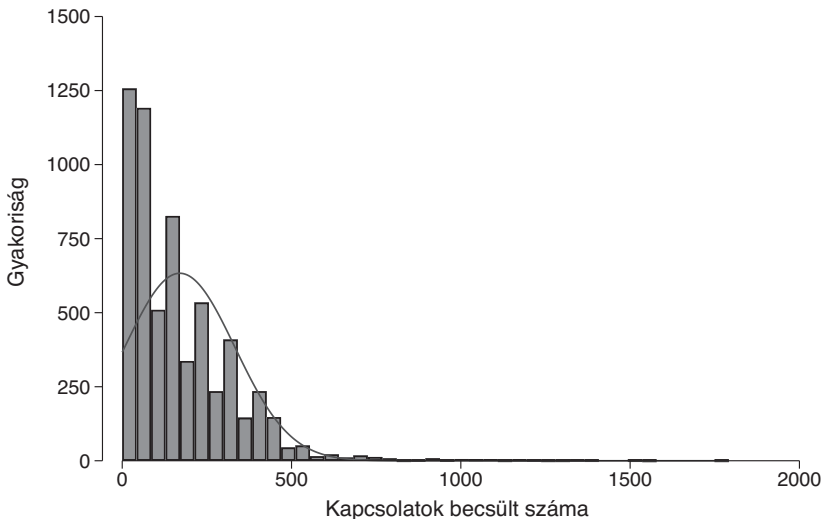
A negatív binomiális modellek becslésére a Stata programot használjuk. A csoportok méretének becslését a korábban bemutatott 3. egyenlet segítségével végezzük el, a networkreporting R csomagot (Feehan–Salganik 2016b) használva.

Eredmények

A becsült kapcsolatok száma

A válaszadók átlagos kapcsolathálójának mérete a mintánkban 170 (szórás: 163, medián: 138). Ez némileg alacsonyabb, mint a Kmetty (2015) által becsült átlagos kapcsolatháló-méret egy korábbi, 2014-es magyarországi adatfelvétel alapján (átlag = 195, szórás = 146), valamint a Kmetty és Koltai (2016) által becsült méret egy 2015-ös adatfelvétel alapján (átlag = 184). Ebben az alacsonyabb kapcsolatszámban könnyen lehet, hogy a Covid-járvány hatása mutatkozik meg. A személyes kapcsolatok változását vizsgáló kutatások szerint ugyanis a baráti kapcsolatok csökkenése (Dávid et al. 2021), valamint a bizalmi kapcsolatok átrendeződése figyelhető meg ebben az időszakban (Albert–Dávid 2022). Természetesen az eltérő becslések adódhatnak a minták eltéréseiből is, bár mindegyik kutatás országos reprezentatív mintát használt. Az összes eddigi magyarországi adatfelvétel becslése jelentős mértékben elmarad az amerikai becslésektől, ahol a kapcsolatszám mediánértékét 290 és 610 közötti értékekre becsülték attól függően, hogy a felidézési hibára korrigáltak-e a becslésben, vagy sem (McCarty et al. 2001, Zheng–Salganik–Gelman 2006, DiPrete et al. 2011).

1. ábra: A kapcsolatok becsült számának megoszlása a válaszadók között

Az 1. ábrán jól látszik, hogy a kapcsolatok száma nem normál eloszlást követ a társadalomban. Az eloszlás balra ferde, ami azt jelenti, hogy viszonylag sok embernek van kevés kapcsolata, és kevés embernek van sok vagy nagyon sok kapcsolata.

A kapcsolatok száma és a főbb demográfiai változók összefüggését a 2. táblázat szemlélteti. Két regressziós modellt becsültünk: az első modellben a kapcsolatok száma a függő változó, a második modellben a balra ferde eloszlás miatt egy transzformált függő változót használtunk: a kapcsolatok számának természetes alapú logaritmusát. Míg a férfiak és nők között nem találunk statisztikailag szignifikáns különbséget kontrollálva a többi demográfiai változóra, a kapcsolathálózatok mérete egyértelmű különbségeket mutat az iskolai végzettség, az életkor és a lakóhely településtípusa szerint. Az iskolai végzettség növekedésével az átlagos kapcsolatháló-méret növekszik. A középkorúak (30–59 évesek) között magasabb a kapcsolatháló átlagos mérete, mint a fiatalabbak és idősebbek között. Budapesthez képest mind a nagy- és kisvárosokban, mind a községekben magasabb a kapcsolatháló átlagos mérete.

Ezek az összefüggések jól illeszkednek a korábbi kutatások eredményeihez. Az iskolai végzettséget tekintve Kmetty és Koltai (2016) hasonló összefüggést talált a kapcsolati miliókat vizsgálva egy korábbi kutatásuk során. Továbbá a jelenlegi eredményekhez hasonlóan azt találták, hogy Budapesten alacsonyabb a gazdag, sokszínű kapcsolathálóval rendelkezők aránya, mint a községekben és más városokban, ugyanakkor Budapesten a kapcsolat nélküliek aránya is alacsonyabb volt.

2. táblázat: A kapcsolatok számának regressziós modellje a főbb demográfiai változók szerint

	(1) Kapcsolatok száma	(2) Kapcsolatok számának logaritmus
Nem (ref.kat.: férfi)		
Nő	–4,181 (4,473)	–0,043 (0,047)
Iskolai végzettség (ref.kat.: alapfok)		
Középfok	19,037*** (4,788)	0,187*** (0,053)
Felsőfok	41,944*** (7,250)	0,503*** (0,068)
Életkor (ref.kat.: 18–29 éves)		
30–39 éves	20,836** (7,627)	0,179* (0,077)
40–49 éves	25,977*** (7,548)	0,249** (0,077)
50–59 éves	31,136*** (7,804)	0,307*** (0,075)
60 év fölött	–0,576 (6,674)	–0,051 (0,074)
Településtípus (ref.kat.: Budapest)		
Megyeszékhely, megyei jogú város	44,324*** (7,419)	–0,032 (0,084)
Egyéb város	49,128*** (5,430)	0,317*** (0,069)
Község	68,644*** (5,947)	0,570*** (0,070)
Konstans	99,659*** (7,297)	3,875*** (0,090)
N	6063	6063
R ²	0,031	0,033

Megjegyzés: a kapcsolatok számának logaritmusát becsülő modell esetében a 0-ra becsült kapcsolatháló értékekhez 0,001-et hozzáadtunk, hogy a 0 becsült kapcsolattal rendelkező válaszadók esetében is tudjuk alkalmazni a transzformációt. Zárójelben a standard hibák. *** p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05, + p<0,1

Szegregációs mintázatok

Ahogy korábban ismertettük, a Zheng és munkatársai (2006) által használt negatív binomiális modellek túlszórás-paramétere információt nyújt arról, hogy az egyes csoportok ismertségének mekkora a szórása a társadalmon belül, emiatt a társadalmi törésvonalak vizsgálatára is lehetőséget ad. A paraméter értéke azt mutatja meg, hogy az egyes társadalmi csoportok ismertsége mennyire tér el a véletlentől, mennyire szegregált az adott társadalmi csoport a sokaságon belül (Moksony 2006, Zheng–Salganik–Gelman 2006, DiPrete et al. 2011, Kmetty–Koltai 2015). Minél kisebb a túlszórás értéke, az egyes csoportok ismertsége annál kiegyenlítettebb a lakosságon belül. Lehetőség van továbbá arra is, hogy megvizsgáljuk, egyes demográfiai változók bevonásának hatására hogyan változik a túlszórás-paraméter értéke, vagyis ezek a változók mennyiben magyarázzák a társadalmi törésvonalakat (Kmetty 2015).

A 3. táblázat szemlélteti a negatív binomiális modellben becsült túlszórás mértékét. Az első modell egy üres modell, melyben csak az egyének kapcsolatszámára kontrolláltunk. A további modellekben külön-külön a nemzet, iskolai végzettséget, életkort és településtípust vontuk be az elemzésbe, majd a végső modellben ezeket a kontrollváltozókat egyszerre szerepeltettük.

Lássuk először az üres modelleket. A Covid-fertőzésen átesettek, a nyaralótulajdonosok és a munkanélküliek esetében nem találunk nagy szórást a lakosságon belül a tekintetben, hogy milyen valószínűséggel ismernek ilyen csoportokba tartozó embereket a válaszadók. Ezeknek a csoportoknak az ismertsége viszonylag kiegyensúlyozott a magyar társadalmon belül. Az etnikai hovatartozás, a templomba járás, a homoszexualitás, illetve az öngyilkosságot megkísérlők tekintetében azonban nagyobb ez a szórás, ezen jellemzők mentén szegregáltabb a magyar társadalom. Különösen nagy a szórás a hajléktalanok, a tüntetésen részt vevők, és a civil szervezeti tagok ismertségét illetően.

Összehasonlításképpen, Kmetty (2015) a politikai beállítódások szerint vizsgálta a társadalmi törésvonalakat a méretgenerátoros módszerrel. Míg a bal- és jobboldali kapcsolatok esetében nem talált jelentős törésvonalakat (a túlszórás paraméter értéke 1,8 és 2,0), addig a liberális, konzervatív és radikális ideológiák alapján 5 és 6 közötti paraméterértéket becsült. Mintánkban a hajléktalanok, a tüntetésen részt vevők és a civil szervezeti tagok esetében is meghaladja a túlszórás a 6-os értéket. Vagyis ezen csoportok ismertsége a társadalmon belül jelentősen kiegyenlítetlen.

Az egyes demográfiai változókat vizsgálva azt látjuk, hogy bizonyos társadalmi csoportok esetében iskolai végzettség (tüntetésen részt vevők, romák, melegek és leszbikusok, civil szervezeti tagok), életkor (melegek és leszbikusok) és településtípus (tüntetésen részt vevők, romák, melegek és leszbikusok, hajléktalanok) szerint látunk egyfajta szegregációt, ezen változók bevonásával jelentősebben csökken a túlszórás mértéke. A magasabb iskolai végzettségűek például több tüntetésen részt vevőt, melegeket és leszbikusokat, valamint civil szervezeti tagot, de kevesebb romát ismernek, mint az alacsony iskolai végzettségűek. A Budapesten lakók is több tünte-

tésen részt vevőt, melegét és leszbikusot, valamint hajléktalant, de kevesebb romát ismernek, mint az egyéb városokban és községekben lakók. A melegek és leszbikusok ismertsége a magasabb korcsoportokban alacsonyabb.

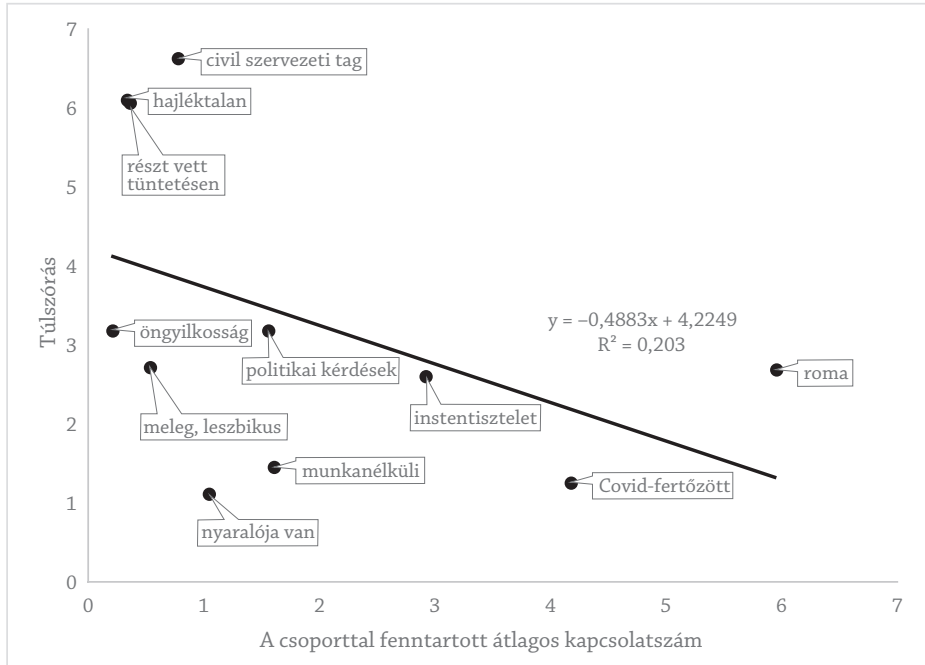
3. táblázat: A túlszórás-paraméter értéke a negatív binomiális modellekben

	(1) Üres modell	(2) Nem	(3) Iskolai végzettség	(4) Kor	(5) Település-típus	(6) Minden kontroll
Munkanélküli	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3
Részt vett tüntetésen	6,1	6,1	5,3	5,9	5,2	4,7
Nyeralója van	1,1	1,1	0,9	1,1	1,0	0,9
Roma	2,7	2,7	2,4	2,7	2,3	2,2
Rendszeresen jár istentiszteletre	2,6	2,5	2,6	2,5	2,4	2,3
Meleg, leszbikus	2,7	2,7	2,5	2,4	2,2	1,9
Covid-fertőzött	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2
Hajléktalan	6,1	6,1	6,1	6,1	5,3	5,2
Öngyilkosságot kísérelt meg	3,2	3,2	3,2	3,1	3,1	3,0
Civil szervezeti tag	6,6	6,6	6,2	6,5	6,6	6,0
Politikai kérdéseket megvitatna vele	3,2	3,2	3,2	3,1	3,1	3,0

Megjegyzés: minden modellben kontrollálunk az egyének kapcsolatszámára. Az egyes oszlopokban számolt túlszórás-paraméterek az adott kontrollváltozók bevonása melletti paraméterértéket mutatják.

A 2. ábra az adott társadalmi csoportokkal fenntartott átlagos kapcsolatszám és a túlszórás közötti összefüggést mutatja. Kmetty (2015) Blau (1994) alapján amellet érvel, hogy egy adott csoport nagysága összefügg a túlszórás mértékével: a nagyobb csoportok esetében kisebbek a törésvonalak, míg a kisebb csoportok esetében nagyobbak. Az ábrán a regressziós vonal felett helyezkednek el azok a csoportok, amelyeknél a mérhetőből adódó törésvonalakon felül is van további elválasztó erő. Ez alapján a már korábban is említett hajléktalanok, tüntetésen részt vevők és civil szervezeti tagok, valamint a romák csoportja különösen szegregált a társadalomban.

2. ábra: A csoporttal fenntartott átlagos kapcsolatszám és a túlszórás közötti összefüggés

E csoportok magasabb szegregáltságára többféle magyarázat is adható. Egyrészt állhatnak a szegregáltság mögött tényleges interakciós korlátok: ahogy a 3. táblázatban szereplő regressziós modellek is mutatják, az iskolai végzettség és a lakóhely településtípusa szerepet játszik abban, hogy a válaszadók találkoznak-e ezekben a csoportokba tartozó emberekkel, és ha találkoznak is, interakcióba lépnek-e velük. A csoportok szegregáltságának mértékét tehát befolyásolja a tényleges térbeni és társadalmi elkülönülés.

Másrészt azonban a túlszórás-paraméter értékét, tehát a becsült szegregáció mértékét befolyásolhatják a méretgenerátoros technikából adódó torzítások is. A transzmissziós hiba akkor jelentkezik, ha a válaszadók nincsenek tisztában ismerőseik bizonyos tulajdonságaival. Éppen ezért, amikor azt kérdezzük tőlük például, hogy hány civil szervezeti tagot ismernek, akkor ezen ismerőseik számát alulbecslik, mert ezt az információt nem tudják a kapcsolathálójukhoz tartozókról. A transzmissziós hiba akkor jelentős, ha az adott csoporthoz tartozó személyek (például civil szervezeti tagok) inkább tisztában vannak azzal, hogy ismerőseik közül kik a civil szervezeti tagok, mint a csoporton kívüliek (a nem civil szervezeti tagok).

Ez a fajta torzítás jelen lehet a civil szervezeti tagok és a tüntetési résztvevők szegregációjában. A civil és politikai aktivitás olyan tulajdonság lehet, amit az emberek inkább tudnak egymásról akkor, ha közös civil vagy politikai aktivitásban vesznek részt, vagy ha általában a közéleti aktivitás fontos számukra. A hajlékta-

lanok, valamint a romák esetében ez a magyarázat kevésbé állja meg a helyét, ezek könnyebben észlelhető tulajdonságok. Fontos megjegyezni, hogy a transzmissziós hiba statisztikai jelentőségén túl szociológiai szempontból is érdekes jelenséget ragad meg. Ugyanis a transzmissziós hiba egy tulajdonság, vagy magatartás gyengébb társadalmon belüli láthatóságát mutatja, vagy másként fogalmazva arra utal, hogy a társadalom tagjai nem tartják számon egymásról az adott ismérvet. Az eredményeink fényében azt gondoljuk, hogy a civil és politikai aktivitás olyan magatartásformák, amelyeket a magyar társadalom tagjai nem tartanak számon.

A transzmissziós hibához hasonlóan, a felidézési hiba (*recall error*) is befolyásolhatja a túlszórás mértékét, ha a csoporthoz tartozók könnyebben idézik fel a válaszadás során, hogy kik tartoznak az adott csoporthoz, mint a csoporthoz nem tartozó személyek.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a 2. ábra esetében a csoport nagyságát a csoporttal fenntartott átlagos kapcsolatszámmal mértük. Korábban bemutattuk, hogy többféle torzítás is vezethet ahhoz, hogy a kérdőívben bevallott, a csoporttal fenntartott kapcsolatszám alacsonyabb lehet a ténylegesnél, és ezáltal a csoport nagyságát a méretgenerátoros technikával alulbecsüljük. A következő fejezetben rátérünk a csoportméretbecslések pontosságának vizsgálatára.

Nehezen elérhető csoportok becsült mérete

A 4. táblázatban egyrészt a korábban bemutatott 3. egyenlet segítségével megbecsüljük az adott társadalmi csoport nagyságát, másrészt összevetjük ezeket a becsléseket más adatforrásokban (adminisztratív adatok, kérdőívek) szereplő létszámbecslésekkel.

4. táblázat: A különböző csoportok becsült mérete, a csoportok mérete más adatforrások alapján, valamint a két becslés aránya

	Becsült létszám	Külső adatforrások alapján becsült létszám	A becsült létszám és a külső létszámforrás aránya ¹¹
Munkanélküli	97 002	189 000 ¹	0,51
Hajléktalan	20 258	12 347 ²	1,64
Roma	354 540	315 583 ³ – 600 000 ⁴	0,59
Rendszeresen jár istentiszteletre	165 701	kb. 820 000 ⁵	0,20
Meleg, leszbikus	32 354	kb. 280 000 – 450 000 ⁶	0,07
Covid-fertőzött	241 290	809 646 ⁷	0,30
Öngyilkosságot kísérelt meg	12 458	16 282 ⁸	0,77
Részt vett tüntetésen	20 336	kb. 240 000 ⁹	0,08
Civil szervezeti tag	42 341	kb. 1 600 000 ¹⁰	0,03

1 Forrás: a KSH nyilvántartásában szereplő érték az adatfelvétel idején, 2021 júliusában <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/mun/mun2107.html>

2 A 2011-es népszámlálás adatai alapján, lásd Györi (2020).

3 A 2011-es népszámláláskor magukat romának vallók aránya, forrás: KSH, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_09_2011.pdf

4 Szociológiai kutatások a roma lakosság arányát a magyarországi népesség 5-6%-ára becslik (Kemény–Janky 2006).

5 Az ESS 2018-as adatai és a KSH adatai (https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html) alapján számított érték: legalább hetente jár istentiszteletre.

6 Alsó becslés: a Williams Institute 11 kérdőíves kutatás adatai alapján úgy becsli, hogy az amerikai népességen belül 3,5% a meleg vagy leszbikus emberek aránya. A magyarországi becsléshez a KSH adatait használtuk még (https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html). (How Many People are Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender? – Williams Institute (ucla.edu)). Felső becslés: a Gallup 2020-ban készült kérdőíves kutatása alapján úgy becsli, hogy az amerikai népességen belül 5,6% a meleg vagy leszbikus emberek aránya. A magyarországi becsléshez a KSH adatait használtuk még (https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html). (LGBT Identification Rises to 5.6% in Latest U.S. Estimate [gallup.com].)

7 A regisztrált fertőzöttek száma 2021. augusztus 2-án, forrás: <https://koronavirus.gov.hu>

8 Forrás: Országos Mentőszolgálat, az öngyilkossági kísérletek száma 2020. szeptember 1. és 2021. augusztus 31. között.

9 Forrás: Szabó–Gerő 2022 és a KSH adatai (https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html) alapján számított érték.

10 Forrás: Szabó–Gerő 2022 és a KSH adatai (https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0003.html) alapján számított érték.

11 A becsült létszám és a külső létszámforrás arányának számításakor a külső források esetén a magasabb becsléseket használtuk.

A csoportok méretgenerátoron alapuló becsült létszáma érdekes mintázatot mutat. A romák esetében például a becsült létszám (354 540) jól közelíti azt a létszámot, amelyet a 2011-es népszámlálásban látunk (315 583), de jól közelíti a Hungarostudy 2021 felmérés adataiból becsült létszámot is (409 228). Itt fontos azonban megjegyezni, hogy feltehetően a népszámlálás is alulbecsli a romák tényleges létszámát. Egyrészt az etnikai-nemzetiségi kérdésekre nem kötelező válaszolni, másrészt a válaszadók között is lehetnek, akik inkább nem vallják be, hogy romaként identifikálják magukat. Más kutatások a roma lakosság arányát a magyarországi népesség 5-6 százalékára becslik (Kemény–Janky 2006). Ennek nagyjából fele az általunk kapott becslés. Ehhez hasonlóan a munkanélküliek méretgenerátorral becsült létszáma is (97 002) körülbelül fele a 2021. júliusi regisztrált munkanélküliek létszámának (189 000).

A hajléktalanok számát a módszer valamivel felülbecsli a 2011-es népszámlálás során becsült hajléktalanlétszámhoz képest (20 258 vs. 12 347), de itt lehetséges, hogy a népszámláláskor sem sikerült minden hajléktalant felkutatni. A hajléktala-

nok felülbecslése mögött továbbá az a hatás is állhat, hogy a válaszadók hajlamosak túlbecsülni azon ismerőseik számát, akik kis létszámú populációkba tartoznak (Zheng–Salganik–Gelman 2006, Laga–Bao–Niu 2021). A vizsgált csoportok közül a hajléktalanoké volt a legkisebb csoport.

A Covid-fertőzésen átesettek esetében már jóval nagyobb eltérést látunk a becsült (241 290) és az adminisztratív adatokból származó létszám között (809 646, 2021. augusztus 2-án), még úgy is, hogy az adminisztratív adatok is csak a regisztrált fertőzöttek létszámáról adnak tájékoztatást, a tényleges fertőzöttségről – ami valószínűleg jóval magasabb volt – nem. Hasonlóan nagy az eltérés a rendszeresen istentiszteletre járó emberek méretgenerátoros módszerrel becsült (165 701) és egyéb források alapján számított létszámadatai között (kb. 820 000).

A méretgenerátoros módszer valószínűleg alulbecsli az öngyilkosságot megkísérülők számát is. Az Országos Mentőszolgálat adatai szerint 16 282 ember kísérelt meg az adatfelvételt megelőző egy évben öngyilkosságot. Ezzel szemben a modell becsülése alapján a becsült létszám ennél valamivel alacsonyabb, 12 458 fő. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a kérdőívben nemcsak azokra kérdeztünk rá, akik az elmúlt egy évben kíséreltek meg öngyilkosságot, hanem akik valaha így tettek.

A legnagyobb eltérések a méretgenerátorral becsült és az alternatív források alapján becsült csoportlétszámok között a tüntetésen részt vevők, a civil szervezeti tagok és a melegek, leszbikusok csoportja esetében tapasztalhatóak. A méretgenerátorral valamivel több mint 20 ezer tüntetőt becslünk, a kérdőíves kutatások alapján ez nagyjából ennek tizenkétszeresére (240 000) tehető.⁸

A civil szervezeti tagság mérése sokkal nehezebb feladat. Míg a válaszadók nagyjából tudják, milyen eseményeket kell a tüntetés, demonstráció alatt gondolniuk, a civil szervezeti tagságról ez nem mondható el. A Szabó és Gerő (2022) által végzett kutatásban a válaszadóknak összesen tízféle civil szervezetről kellett megmondaniuk, hogy kötődnek-e hozzájuk vagy sem. Így a civil szervezeti részvétel 20 százalékos aktivitási szintet mutat⁹ (több mint 1,6 millió fő). A civil szervezeti tagok méretgenerátorral becsült száma 42 ezer fő, ami két nagyságrenddel kisebb, mint azt más adatforrások alapján a téma kutatói becslik.

A melegek és leszbikusok arányát az amerikai populáción belül 3,5-5,6 százalékra becslik. Saját becsléseinkhez ezeket az adatokat használtuk, mivel a magyar társadalomra vonatkozó pontosabb becslések nem léteznek. Ez alapján kb. 280-450 ezer homoszexuális ember élhet Magyarországon, a méretgenerátoros becsülésünk ennél jóval kevesebb embert mutat. Mindössze 32 ezer főt, tehát ez a becslés lényegesen alatta marad az alternatív forrásokból származó csoportnagyságoknak.¹⁰

8 Szabó és Gerő (2022) a tüntetésen való részvételt a standardnak tekinthető „előfordult-e már Önnel az elmúlt évben, hogy részt vett demonstráción (tüntetésen)?” kérdéssel mérték, ami lényegében megegyezik a European Social Survey (ESS) kutatási programban használt kérdéssel. Az ESS 2002 óta végzett kérdőíves felméréseiben rendre 3 százalék körüli részvételi arányt mérünk, ami megfelel a körülbelül 240 000 fő tüntetőnek.

9 Ifjúsági oktatási, egészségügyi, valamint a környezetvédelemmel, szociális ügyekkel foglalkozó szervezetek.

10 Itt szeretnénk megköszönni Takács Juditnak a segítségét az adatok és irodalmak megtalálásában.

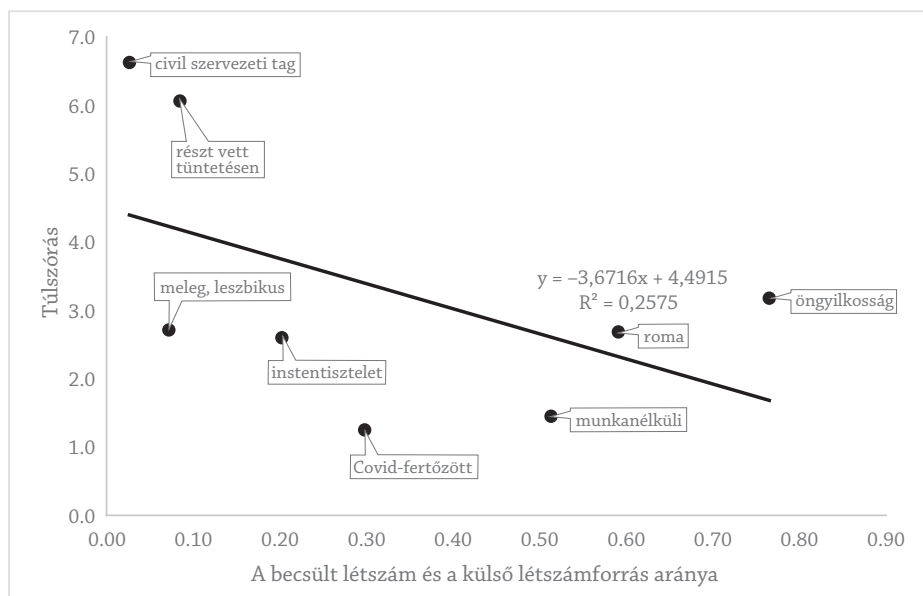
Az adatok azt mutatják, hogy a méretgenerátoros módszerrel becsült csoportlétszám elsősorban a tartós és jól látható tulajdonságok esetében képes nagyságrendileg jól közelíteni a tényleges létszámhoz (romák, hajléktalanok). A többi csoportra vonatkozó alacsonyabb létszámbecslés mögött többféle magyarázat is állhat. Az egyik ok lehet az alacsony láthatóság: a Covid-fertőzésen való átesettség esetében például plazibilisnek tűnik, hogy a válaszadók nem tudják minden ismerősükről, hogy a lekérdezés előtti másfél évben átestek-e a fertőzésen, hiszen az ismerőseik nagy részével ezen időszakban valószínűleg nem találkoztak vagy még csak nem is kommunikáltak. Szintén a láthatósághoz kapcsolódik, hogy bizonyos, kevésbé látható tulajdonságokat (például melegek és leszbikusok, öngyilkosságot megkísérlők) az érintettek nem fednek fel ismerőseik előtt, vagy csak bizonyos ismerőseik előtt fedik fel őket (Park 2021). Egy másik ok lehet a válaszkonformitás, tehát ha a válaszadók nem akarják a kérdőívben felfedni, hogy ismernek bizonyos csoportokhoz tartozó egyéneket.

Kmetty és Koltai (2015) a kapcsolathálózati mérőeszközökről szóló elméleti és metodológiai cikkükben felhívják a figyelmet arra, hogy – mint azt fentebb mi is bemutattuk – a méretgenerátoros módszer rendszerint alulbecsli a csoportok méretét. A látencia felelős lehet a nagyobb fokú szegregáltságért is, hiszen, ha egy csoport tagjai nehezen azonosíthatóak, akkor valószínűbb, hogy a csoporttagok a csoporton kívüliek számára kevésbé láthatóak, mint a csoporton belüliek számára, és így a túlszórás is magasabb. Ez alapján tehát negatív összefüggés feltételezhető a becslés pontossága (alacsony látencia / magas láthatóság) és a szegregáltság között: minél kevésbé tudunk pontos létszámbecslést adni a csoport méretére, annál szegregáltabbnak tűnhet a csoport.

Ennek vizsgálatára a 3. ábrán felrajzoltuk a csoportok létszámbecslésének pontossága és a túlszórás paramétere közötti kapcsolatot. A csoportok létszámbecslésének pontosságát a méretgenerátoros módszerrel becsült létszám és a külső források alapján becsült létszám arányával mérjük. A mutató értéke 1, ha a becsült érték és a külső forrásból származó adat pontosan megegyezik. Minél kisebb a hányados, annál inkább alulbecsülünk a csoport méretét.

Ha az outlier értékek tekinthető hajléktalanokat kihagyjuk, a pontosság és a túlszórás között valóban negatív kapcsolatot figyelhetünk meg. A méretgenerátoros módszer során fellépő torzítások tehát mind a nehezen elérhető társadalmi csoportok létszámának becslésekor, mind az adott csoport szegregáltságának vizsgálatakor problémát okozhatnak. A következő fejezetben javaslatokat fogalmazunk meg a további kutatásokhoz arra, hogyan lehet ezeket a torzításokat csökkenteni az adatfelvétel vagy az elemzés során.

3. ábra: A becslült létszám és a külső létszámforrás aránya, valamint a túlszórás közti kapcsolat

Megjegyzés: az ábrán nem szerepel az outlier értékkel rendelkező hajléktalan csoport.

A méretgenerátoros módszer során fellépő torzítások csökkentésének lehetőségei

Tanulmányunkban a társadalmi csoportok becslését a méretgenerátoros technikán belül leggyakrabban alkalmazott Killworth-féle módszerrel (Killworth–Johnsen et al. 1998, Killworth–McCarty et al. 1998) illusztráltuk. Az elmúlt években többféle előrelépés is történt az alcsoportok becslésének pontosítására, melyek, mint fentebb bemutattuk, a csoportok szegregáltságának pontosabb becslését is segítik.

A különböző torzításokat a méretgenerátoros módszer különböző irányzatai eltérő módon próbálják kezelni. Míg egyes irányzatok a kutatási dizájn megtervezésével kapcsolatban fogalmaznak meg olyan javaslatokat, melyek az egyéni kapcsolatháló, valamint az egyes társadalmi csoportok méretének pontosabb becsléséhez vezetnek (például McCormick–Salganik–Zheng 2010, Feehan–Salganik 2016a), addig más, főleg bayesi becsléseket kidolgozó irányzatok a statisztikai modellen belül próbálják ezeket kezelni (például Maltiel et al. 2015, Teo et al. 2019).

A torzításokat a statisztikai modellen belül kezelő bayesi becslési eljárások jóval idő- és számításgényesebbek, mint a hagyományos statisztikai módszerek. Nagy létszámú adatfelvételek esetén tapasztalataink alapján ez problémát jelenthet.¹¹ Ezért érdemes ezeket a torzításokat már a kutatási dizájn megtervezésekor figyelembe venni.

¹¹ Maltiel és munkatársai (2015) nyomán például megpróbáltunk a transzmissziós hibára és a korláthatásra korrigált bayesi becslést is adni a csoportméretekre. Ehhez az NSUM R csomagot (Maltiel–Baraff 2015) használtuk. Mivel azonban ez a módszer minden egyén kapcsolathálóját is random hatásként becsli MCMC eljárással, a 7000 válaszadó tartalmazó adatbázisunk esetében a kapott adatfájl 17 GB volt egyetlen csoport nagyságának becslésére és csak egy Markov-láncot becsülve. Amikor a konvergenciakritériumok ellenőrzéséhez négy párhuzamos láncot próbáltunk becsülni, ez meghaladta egy jobb minőségű laptop számítási kapacitását (abban az esetben is, ha az elemzést egy 1000 fős almintán végeztük el).

Az egyéni kapcsolathálók pontosabb becslésére McCormick és munkatársai (2010) fogalmaztak meg javaslatokat. A szerzők azt tanácsolják, hogy az ismert létszámú társadalmi csoportok közül csak keresztneveket használjunk, mert a nevek használata önmagában kiküszöböli a transzmissziós hibából fakadó torzítást. Emiatt becsültük az egyéni kapcsolathálót mi is csak a nevek alapján. További javaslatuk, hogy a keresztneveket a populációs előfordulásuk szerinti gyakoriságnak megfelelően szerepeltessük a kérdőívben. Ha például a teljes népesség 20 százaléka harminc év alatti nő, akkor a kérdőívben szereplő nevek 20 százaléka legyen olyan női keresztnév, ami jellemző, gyakori a harminc év alatti nők körében. Javasolják továbbá, hogy olyan neveket válasszunk, amik a populáció 0,1-0,2 százalékát teszik ki, valamint hogy kerüljük azokat a neveket, amelyeknél gyakori a becenevek használata, ami megnehezítheti az adott név felidézését. Érdeemes lehet kerülni azokat a neveket is, amelyeknek egymáshoz hasonló, de különböző változatai vannak (például Vera és Veronika, vagy hasonló okok miatt az általunk, illetve korábban Kmetty [2015] által használt Júlia név helyett is érdemes lehet másik nevet választani a Julianna névváltozat miatt). Ha a kérdőíves adatfelvétel megengedi, akkor érdemes továbbá az általunk használt hat névnél több névre is rákérdezni, ahogyan azt az amerikai adatfelvételekben tették (például DiPrete et al. 2011).

McCormick és munkatársai (2010) a korláthatásból fakadó torzítást úgy küszöbölik ki, hogy egy olyan negatív binomiális modellt használnak, ami expliciten megbecsüli, hogy egy válaszadó az e egőcsoportból milyen valószínűséggel ismer valakit az a altercsoportból (ez az ún. *látens, nem random keveredési modell*). Ehhez az szükséges, hogy a populációt kölcsönösen kizáró csoportokra osszuk (például nem és korcsoportok alapján: 0–20 éves férfiak, 0–20 éves nők, 21–40 éves férfiak, 21–40 éves nők), és ismerjük az egyes nevek előfordulási valószínűségét az egyes csoportokban (McCormick–Salganik–Zheng 2010). Esetünkben csak a teljes magyar lakosságra vonatkozóan álltak rendelkezésre a nevek gyakoriságára vonatkozó adatok, a korcsoportos gyakoriságokat az egyes években adott keresztnemek összegzésével lehetne kiszámolni.

Ha a kutatás célja a nehezen elérhető csoportok létszámának vagy a szegregáció mértékének becslése, akkor javasoljuk az *általánosított méretgenerátor* (Feehan–Salganik 2016a) használatát. Ez egy olyan becslőfüggvény, ami jelentős mértékben csökkenti a korláthatásból és a transzmissziós hibából fakadó torzításokat. Ehhez arra van szükség, hogy a kérdést kiegészítsük egy, az ismeretlen alpopulációból vett mintával is. Az alpopuláció tagjaitól információt gyűjtünk arról, hogy ismerőseik mekkora hányada tudja róluk azt, hogy ők ebbe az alpopulációba tartoznak. Ez alapján becsülni tudjuk az alpopuláció láthatóságát, és ezzel az információval korrigálni lehet az alpopuláció méretére vonatkozó becslést. Az általunk alkalmazott adatfelvétel során sajnos nem volt lehetőség egy ilyen bővített méretgenerátoros blokk lekérdezésére.

Összegzés

A méretgenerátoros technikát alkalmazó korábbi magyarországi vizsgálatok fókuszából eddig hiányzott, vagy kisebb hangsúlyt kapott az egyes társadalmi csoportméretek becslésének értékelése, a társadalmi csoportok szélesebb körére vonatkozó szegregációs minták leírása, valamint az előző két szempont összekapcsolása, vagyis a csoportok létszámbebecslésének pontossága és azok szegregáltóságának empirikus összevetése.

Vizsgálatunkat a Hungarostudy 2021 kutatás 7000 fős személyes megkérdezésen alapuló reprezentatív adatain végeztük. Elemzésünk első részében megállapítottuk, hogy a válaszadók átlagos kapcsolathálójának becsült mérete 170 fő (medián: 138 fő), ami valamivel alacsonyabb, mint amit korábbi (2014-es és 2015-ös) kutatások találtak (Kmetty 2015, Kmetty–Koltai 2016). Erre a változásra plauzibilis magyarázatot adhat, hogy a Covid-járvánnyal összefüggésben többen megállapították a személyes kapcsolatok csökkenését (Dávid et al. 2021, Albert–Dávid 2022). Az egyéni kapcsolatháló nagyságát magyarázó regressziós modellek eredményei szerint a magas iskolai végzettségűekre, a középkorúakra (30–59 évesek), valamint a kisebb városokban és községekben élőkre jellemző a magasabb kapcsolatszám.

Elemzésünk második részében bemutattuk a vizsgált csoportok magyar társadalmon belüli szegregáltóságának mértékét a méretgenerátoros módszerrel becsülve. A szegregáció megragadására negatív binomiális regressziós modelleket becsültünk, és ezek túlszórás-paraméterét használtuk (DiPrete et al. 2011, Kmetty–Koltai 2015). Eredményeink szerint a legmagasabb szegregáltósági mutatóval rendelkező csoportok a kérdőívben vizsgáltak közül a hajléktalanok, a civil szervezeti tagok, valamint a tüntetésen részt vevők. Később pedig megmutattuk, hogy ezen csoportok esetében a szegregáltóság mértéke lényegesen meghaladja a csoportok méretéből fakadó szegregáltóságot.

A következő lépésben a modellekbe társadalmi háttérváltozókat vontunk be, hogy lássuk, a szegregáltóságért mely társadalmi dimenziók felelhetnek. Elmondható, hogy a tüntetésen részt vevők, a romák, a melegek és leszbikusok, valamint a civil szervezeti tagok szegregációja részben az iskolai végzettség és a lakóhely településtípusa mentén alakult ki. A magasabb iskolai végzettségűek több tüntetőt, meleget és leszbikusot, valamint civil szervezeti tagot, de kevesebb romát ismernek, mint az alacsony iskolai végzettségűek. A Budapesten lakók is több tüntetésen részt vevőt, meleget és leszbikusot, valamint hajléktalant, de kevesebb romát ismernek, mint az egyéb városokban és községekben lakók. A melegek és leszbikusok ismertsége az idősebb korcsoportokban alacsonyabb. Ezek alapján tehát azt látjuk, hogy a vizsgált közéleti aktivitási formák és a kisebbségi csoportok elkülönülése elsősorban a budapesti / nem budapesti lakóhely, az iskolai végzettség, valamint az életkor mentén történik.

Ezt követően a nehezen elérhető csoportok méretét becsültük meg az összegző módszerrel. A kapott létszámbebecsléseket összevetettük különböző külső adatforrásokból származó adatokkal, illetve korábbi, elfogadott becslésekkel. Megállapítottuk, hogy a külső forrásokhoz leginkább illeszkedő becslést a méretgenerátoros módszer elsősorban a tartós, jól látható tulajdonságokkal rendelkező társadalmi csoportok

esetén ad (például hajléktalanok, romák). A legpontosabb becslést pedig a civil és politikai aktivitást leíró csoportoknál (civil szervezeti tagok, tüntetésen részt vevők) kaptuk. Bemutattuk, hogy a méretgenerátoros technika során fellépő torzítások hogyan befolyásolhatják egyrészt a nehezen elérhető társadalmi csoportok becslését, másrészt a csoportok társadalmon belüli szegregáltságának becsült mértékét. Végül ismertettük e torzítások kezelésére megalkotott módszertani újításokat, és javaslatokat tettünk arra, hogy az összegző módszert használó jövőbeli kutatások hogyan tervezzék meg a kutatási dizájnt, hogy pontosabb becsléseket érjenek el.

A bemutatott eredmények alapján úgy véljük, hogy a méretgenerátoros, összegző módszer számos új eredményt hozhat a társadalom szegregáltságának/integráltságának vizsgálatában. Továbbá a kapott eredményeink alapján úgy tűnik, hogy a jövőbeli kutatásokban érdemes volna mélyebben is megvizsgálni a szegregáció politikai dimenzióit, valamint a politikai részvétel és polarizáció mögött meghúzódó kapcsolathálózati mechanizmusokat.

Irodalom

- Albert, F. – Dávid, B. (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách, I. – Dupcsik, C. – P. Tóth, T. – Takács, J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Argumentum Kiadó, 343–356.
- Albert, F. – Dávid, B. (2022): A bizalmas kapcsolathálózatok változása a pandémia idején. In Purebl, G. – Susánszky, A. – Susánszky, P. (szerk.): *Csak az egészségg meglegyen: Tanulmányok a mentális egészségről és egészségmagatartásról*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 7–19.
- Bernard, H. R. – Johnsen, E. C. – Killworth, P. D. – Robinson, S. (1991): Estimating the size of an average personal network and of an event subpopulation: Some empirical results. *Social Science Research*, 20(2): 109–121. [https://doi.org/10.1016/0049-089X\(91\)90012-R](https://doi.org/10.1016/0049-089X(91)90012-R)
- Blau, P. M. (1994): *Structural Contexts of Opportunities*. University of Chicago Press.
- Coleman, J. S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94 95–121.
- Dávid, B. – Albert, F. – Huszti, É. (2020): Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás. In Kovách, I. (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó, 163–192.
- Dávid, B. – Herke, B. – Huszti, É. – Tóth, G. – Túry-Angyal, E. – Albert, F. (2021): A pandémia hatása a személyes kapcsolathálózati struktúrára. Otthoni munkavégzés: védelem a vírustól vagy társas izoláltság? *Scientia et Securitas*, 2(3): 350–357. <https://doi.org/10.1556/112.2021.00056>
- DiPrete, T. A. – Gelman, A. – McCormick, T. – Teitler, J. – Zheng, T. (2011): Segregation in Social Networks Based on Acquaintanceship and Trust. *American Journal of Sociology*, 116(4): 1234–83. <https://doi.org/10.1086/659100>

- Duncan, O. D. – Duncan, B. (1955): A Methodological Analysis of Segregation Indexes. *American Sociological Review*, 20(2): 210–217. <https://doi.org/10.2307/2088328>
- Feehan, D. M. – Salganik, M. J. (2016a): Generalizing the Network Scale-up Method: A New Estimator for the Size of Hidden Populations. *Sociological Methodology*, 46(1): 153–186. <https://doi.org/10.1177/0081175016665425>
- Feehan, D. M. – Salganik, M. J. (2016b): Package ‘networkreporting’. Tools for using Network Reporting Estimators. <http://cran.r-project.org/package=networkreporting> (elérés: 2022. március 15.)
- Granovetter, M. (1983): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1 201–233. <https://doi.org/10.2307/202051>
- Győri, P. (2020): Idősorok a hazai hajléktalanságról. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2020*. Budapest: TÁRKI, 332–357.
- Huszár, Á. (szerk.). (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Kemény, I. – Janky, B. (2006): Roma Population of Hungary 1971–2003. In Kemény, I. (szerk.): *Roma of Hungary*. New York: Columbia University Press, 70–225.
- Killworth, P. D. – Johnsen, E. C. – McCarty, C. – Shelley, G. A. – Bernard, H. R. (1998): A social network approach to estimating seroprevalence in the United States. *Social Networks*, 20(1): 23–50. [https://doi.org/10.1016/S0378-8733\(96\)00305-X](https://doi.org/10.1016/S0378-8733(96)00305-X)
- Killworth, P. D. – McCarty, C. – Bernard, H. R. – Shelley, G. A. – Johnsen, E. C. (1998): Estimation of Seroprevalence, Rape, and Homelessness in the United States Using a Social Network Approach. *Evaluation Review*, 22(2): 289–308. <https://doi.org/10.1177/0193841X9802200205>
- Killworth, P. D. – McCarty, C. – Johnsen, E. C. – Bernard, H. R. – Shelley, G. A. (2006): Investigating the Variation of Personal Network Size Under Unknown Error Conditions. *Sociological Methods & Research*, 35(1): 84–112. <https://doi.org/10.1177/0049124106289160>
- Kmetty, Z. (2015): Ideológiai és kapcsolathálózati törésvonalak a társadalmi-politikai térben a 2014-es országgyűlési választások előtt. *Studies in Political Science*, (1): 8–34.
- Kmetty, Z. – Koltai, J. (2015): Kapcsolathálózatok mérése – elméleti és gyakorlati dilemmák, lehetőségek. *Socio.hu*, 2015(4): 34–49. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.3>
- Kmetty, Z. – Koltai, J. (2016): Státuszélerés, társas támogatás, társadalmi törésvonalak. A kapcsolathálózati integráció aspektusai. *Socio.hu*, 6(3): 1–21. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.3.1
- Kmetty, Z. – Koltai, J. (2018): Társadalmi mobilitás – kapcsolathálózati megközelítésben. In Kolosi, T. – Tóth, I. G. (szerk.): *Társadalmi riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 47–63.
- Laga, I. – Bao, L. – Niu, X. (2021): Thirty Years of The Network Scale-up Method. *Journal of the American Statistical Association*, 116(535): 1548–1559. <https://doi.org/10.1080/01621459.2021.1935267>
- Lin, N. (1999): Social Networks and Status Attainment. *Annual Review of Sociology*, 25(1): 467–487. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.467>

- Maltiel, R. – Baraff, A. J. (2015): Package 'NSUM'. Network Scale Up Method. <https://CRAN.R-project.org/package=NSUM> (elérés: 2022. március 15.)
- Maltiel, R. – Raftery, A. E. – McCormick, T. H. – Baraff, A. J. (2015): Estimating Population Size Using the Network Scale Up Method. *The annals of applied statistics*, 9(3): 1247–1277. <https://doi.org/10.1214/15-AOAS827>
- McCarty, C. – Killworth, P. D. – Bernard, H. R. – Johnsen, E. C. – Shelley, G. A. (2001): Comparing Two Methods for Estimating Network Size. *Human Organization*, 60(1): 28–39. <https://doi.org/10.17730/humo.60.1.efx5t9gjtgmga73y>
- McCormick, T. H. (2021): The Network Scale-Up Method. In Light, R. – Moody, J. (szerk.): *The Oxford Handbook of Social Networks*. Oxford University Press, 152–169.
- McCormick, T. H. – Salganik, M. J. – Zheng, T. (2010): How Many People Do You Know?: Efficiently Estimating Personal Network Size. *Journal of the American Statistical Association*, 105(489): 59–70. <https://doi.org/10.1198/jasa.2009.ap08518>
- McPherson, M. – Smith-Lovin, L. – Cook, J. M. (2001): Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27 415–444. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>
- Moksony, F. (2006): A Poisson-regresszió alkalmazása a szociológiai és demográfiai kutatásban. *Demográfia*, 49 121–144.
- Park, B. (2021): Segregated in Social Space: The Spatial Structure of Acquaintanceship Networks. *Sociological Science*, 8 397–428. <https://doi.org/10.15195/v8.a20>
- Salganik, M. J. – Fazito, D. – Bertoni, N. – Abdo, A. H. – Mello, M. B. – Bastos, F. I. (2011): Assessing Network Scale-up Estimates for Groups Most at Risk of HIV/AIDS: Evidence From a Multiple-Method Study of Heavy Drug Users in Curitiba, Brazil. *American Journal of Epidemiology*, 174(10): 1190–1196. <https://doi.org/10.1093/aje/kwr246>
- Sully, E. – Giorgio, M. – Anjur-Dietrich, S. (2020): Estimating abortion incidence using the network scale-up method. *Demographic Research*, 43(56): 1651–1684. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.56>
- Susánszky, É. – Székely, B. A. – Székely, A. (2022): A Hungarostudy 2021 felmérés célkitűzései és módszertana. In Engler, Á. – Purebl, G. – Susánszky, É. – Székely, A. (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2021*. Megjelenés alatt.
- Szabó, A. – Gerő, M. (2022): *A magyar társadalom politikai integrációjának dimenziói a COVID-19 árnyékában*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Teo, A. K. J. – Prem, K. – Chen, M. I. C. – Roellin, A. – Wong, M. L. – La, H. H. – Cook, A. R. (2019): Estimating the size of key populations for HIV in Singapore using the network scale-up method. *Sexually Transmitted Infections*, 95(8): 602–607. <https://doi.org/10.1136/sextrans-2018-053747>
- Zheng, T. – Salganik, M. J. – Gelman, A. (2006): How Many People Do You Know in Prison? *Journal of the American Statistical Association*, 101(474): 409–423. <https://doi.org/10.1198/016214505000001168>

A legprovokatívabb téma: a család

Recenzió: Szalma Ivett – Takács Judit (2022):
Családszociológiai mozaik. Debreceni Egyetemi
Kiadó.

Family as the most provocative topic

Book review: Szalma Ivett – Takács Judit
(2022): Családszociológiai mozaik. Debreceni
Egyetemi Kiadó.

Udvari Orsolya¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.4.5>

Beérkezés: 2022. 10. 07.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 11. 10.

Elfogadás: 2022. 12. 12.

„A család az család.” Így szól a 2020-ban elindított magyarországi kampány szlogenje, aminek célja, hogy a család fogalmának diverzitására és a különböző családformák legitimitására hívja fel a figyelmet. „A család az család” tautológiája egyszerre nem mond semmit és árul el sokat a család alapfogalmának mibenlétéről és tartalmáról. A család(ok) szociológiai vizsgálata során már a kutatás tárgyának megragadása is komplex feladat, hiszen egy olyan dinamikus társas viszonyról van szó, amely folyamatosan alakul történetileg, gazdaságilag, politikailag és társadalmilag, valamint a különböző nézőpontokból történő vizsgálata is alakítja magát a fogalmat. A *Családszociológiai mozaik* Anthony Giddens eredetileg 1987-ben publikált gondolatait kölcsönzi mottójául: „A család tanulmányozása korábban sokak számára az egyik legunalmasabb vállalkozásnak tűnhetett, most viszont az egyik legprovokatívabb témaválasztás” (Giddens 1987: 23). A családot körülvevő tudományos és közéleti diskurzusok provokatívnak ható mivolta abban (is) rejlik, hogy a családi felállások pluralizálódását elfogadó hozzáállások egy sziklaszilárd, változtathatatlan és változatlan társadalmi egységként értelmeződő, hegemon családképet kérdőjeleznek meg.

A *Szociológiai Tudástár* sorozat tizenharmadik részeként megjelent munka nyolc fejezeten keresztül vezeti végig az olvasót a szociológián belül a családszociológia meg-

¹ Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológiai és Kommunikációtudományi Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program, email: orsolya.udvari@gmail.com

határozó tématerületein, reflektálva a családot körülvevő kérdések sokféle megközelítésmódjára és szerteágazására. A szerzők – Szalma Ivett és Takács Judit – a kötet címében jelzik szerzői útmutatásukat az értelmezéshez és az olvasói elvárások szöveghez igazításához: a kötet mozaikokból áll össze, rámutatva mind a téma átfogó, hiánytalan, mindent lefedő áttekintésének lehetetlenségére; valamint arra, hogy az egyes fejezetek akár külön egységekként is olvashatók. A fejezetek mint önálló tanulmányok is értelmezhetők, nem szükségszerű a lineáris egymásutánosság, ugyanakkor logikusan állnak össze egy egybeszerkesztett egészé. A mozaik utal a sokszínűségre is, és az egyes darabok, a különböző családszociológiai kutatások egymás mellé helyezésével kirajzolódhat egy átfogóbb kép a családszociológiáról mint tudományterületről. Ugyanakkor, a mozaikszerű szerkezet miatt előfordulnak ismétlések; ha az olvasó egymást követően olvassa a fejezeteket, ez zavaró is lehet a számára. A kötet akár tankönyvként is értelmezhető; a főbb témák áttekintése mellett hasznos „eszközöket” is nyújt az olvasónak, társadalomtudományt hallgatóknak adatbázisok (például Demográfiai Fogalomtár), átfogó survey-k (Szalma–Takács 2022: 143) vagy más áttekintések (Korfa) említése formájában. A tankönyvjelleg azért is kiemelendő, mivel jelenleg a felsőoktatásban részt vevő hallgatók számára nem érhető el Magyarországon egy átfogó családszociológiai szakkönyv. A fejezetek felépítését az alapos fogalmi áttekintések és elméleti kiindulópontok jellemzik, majd az adott téma többszempontú vizsgálatával, a lehetséges új kutatási területek felmutatásával, végül összegzéssel zárul. A témában meghatározó számos nemzetközi fogalom kerül bevezetésre és magyarázatra, amelyek segíthetik a hazai társadalmi folyamatok leírását, értelmezését.

A kötet elsősorban a hazai, magyar kontextusra fókuszál, sok nemzetközi kitekin-téssel és példával. Ez nemcsak az egész szövegegyüttesre jellemző, de adott problémák és kérdések vizsgálatakor is, ami elősegíti a hazai folyamatok nem légtüres térben történő analizisét, a globális hatások figyelembevételét. A felvetett témák és kutatások, kutatási területek globális trendekbe – mint a gazdasági világválság vagy a kapitalista patriarchátus (Szalma–Takács 2022: 70) –, valamint történelmi és kulturális perspektívába ágyazott elemzése jellemzi a könyvet, törekedve a mikro- és makroszintű tényezők figyelembevételére egyaránt. Egy-egy témakör kapcsán a szerzők hangsúlyozzák a társadalmi osztályok fontosságát az elemzés során: azaz hogy osztályhelyzet mentén milyen eltérések és hozzáférések lehetségesek különböző társadalmi csoportok között és számára. Erre egyik példa az örökbefogadás témája; melyik osztályból kerülnek ki többségében az örökbeadók, és melyikből az örökbefogadók? (Lásd Szalma–Takács 2022: 100.)

Mi(k)ből áll egy család?

Mitől család a család? Mi kell ahhoz, hogy egy társadalmi egység ebbe a kategóriába legyen sorolható? Párkapcsolat? Házasság? Apa? Anya? Gyerek? A család alkotóelemeinek és belső szerkezetének megragadása sosem egysíkú, hiszen egy dinamikus társadalmi és társas viszonyról van szó, amely számos külső tényezőnek van kitéve,

amelyek belső szerkezeti alakulását is befolyásolják. A klasszikusként vagy tradicionális családmódelként számon tartott formáció – amely tulajdonképpen az iparosodás környékén, időszakában vált elterjedtté –, amelybe a gyermek(ek)kel rendelkező kétszülős, házas, heteroszexuális, a hagyományos nemi szerepeket követő családok tartoznak, egy a sok lehetséges családforma közül. A kötet szerzői is hangsúlyozzák a tradicionális értelemben vett családi egység pluralizálódását, a és azt, hogy különböző családformák megértéséhez dinamikus értelmezésekre van szükség.

A könyv első fejezete a kutatás szűk értelemben vett tárgyának, a családnak mutatja be különböző lehetséges megközelítésmódjait és definícióit, a témával foglalkozó szerzőktől is bemutatva fogalmi meghatározásokat. A definíciós lehetőségeken túl a családszociológiának különböző lehetséges (például funkcionista, interakcionista, konfliktuselméleti) felfogásai is bemutatásra kerülnek, amelyek lehetséges elméleti keretként is megjelennek. A hozott példák és a könyv szerzői is a társadalmi és családi *gyakorlatok* fontosságából indulnak ki. A leíró – és egyben gyakran előíró – jellegű, absztrakt elvárások helyett a gyakorlatban előforduló formációkból és felállásokból indulnak ki a felsorolt megközelítések. A kötet egyik hangsúlyos állítása, miszerint a klasszikus családi életformák pluralizálódásáról, és nem a család válságáról érdemes beszélnünk, tulajdonképpen ebből a kutatói hozzáállásból eredeztethető.

A fejezetek kitérnek a párkapcsolat és házasság meghatározó alapegységének átalakulására, a korai funkciókat leváltó folyamatokra és az új funkciók, hozzáállások megjelenésére is. A belső szerkezeti alakulások így a külső hatások és tényezők fényében értelmeződnek. A gyermekvállalás időzítése, módja, a gyerekevelés gyakorlatai, a szülők jelenléte, nem jelenléte, a heteroszexualitáson és kétszülős gyakorlaton túlmutató felállások, a házasság funkciói és stabilitása mind-mind folyamatos átalakulások terepeivé váltak.

Fenntartó és fenntarthatatlan körülmények

A család egységének belső alkotóelemei alakulásának, változásának és fenntarthatóságának elemzéséhez elengedhetetlen a külső strukturális és társadalmi-történeti tényezők figyelembevétele is. Idetartoznak a társadalmi normák, elvárások, attitűdök, lehetőségek és akadályok (Szalma–Takács 2022: 121), amelyeket a kötet szerzői történeti-kulturális nézőpontból vázolnak fel olyan főbb állomásokon keresztül, mint az iparosodás vagy az államszocialista modernizáció.

Az iparosodás választóvonalaként jelenik meg a család szerepének és felépítésének radikális változásában, mivel a család igazodott az iparosodott gazdaság igényeihez. A szerzők az iparosodást „némi leegyszerűsítéssel”, mintegy történeti támpontként alkalmazzák a családfogalom különböző megközelítésmódjainak áttekintésekor (Szalma–Takács 2022: 14). Az iparosodott társadalmakban a családok széles kiterjedtsége a nuklearizáció folyamatába lépett, a családi egység egyre elszigeteltebben működött, a két szülőből és gyermekeikből álló családforma vált elterjedtté. Azon-

ban Tomka Béla is felhívja a figyelmet arra, hogy Északnyugat- és Közép-Európában ez a tendencia eltér a kelet-közép-európaiktól. A nyugati társadalmakban a családok zsugorodása már korábban, a preindusztriális időszakban jelen volt. Elemzése szerint ez ugyan igaz Kelet-Európára is, vagyis a változások *iránya* azonos, de annak *mértékében* áll a különbség. A kelet-európai társadalmakban „lassabban s megkésvé zajlottak az átalakulások” a családi belső egységet illetően (Tomka 2009: 107).

Ez a folyamat a 20. században is folytatódott és felerősödött, a többgenerációs szoros együttélések helyett inkább a nukleáris családforma vált jellemzővé, ezzel egy időben az individualizáció folyamata is elterjedt. Ennek részeként a gazdasági szövetség alapú párkapcsolat, és az erre a bázison nyugvó család irányából a romantikus szerelemképre épülő házasság felé tolódott a hangsúly. Az itt sematikusan felvázolt gazdasági-, és sok esetben érdekszövetségként funkcionáló családformában a részt vevő felek elsődleges motivációja nem az érzelmekre épülő belső egység megteremtése, hanem a belső egység gazdasági alapok megerősítése és azok menti fenntartása (a hozománytól kezdve a közös lakásbérleten át). Ennek a formának lassú átalakulásában a kulturális termékek hatása sem elhanyagolható, hiszen a romantikus regényekben, a klasszikus hercegnőtörténetekben és a hollywoodi ipar által ábrázolt életutakban is ott húzódik a vágyott és helyesnek tartott párkapcsolat hamis képe: az élethosszig tartó szerelem, ahol az intenzív érzések megléte adja az alapot a házassághoz. Ha azonban ennek megteremtésére, elérésére nem vagyunk képesek, fájdalmat és kudarcot érzünk. Eva Illouz ezen a témán, a szerelmi elvárásaink és választásaink szociológiai vizsgálatával mutatja be, hogy milyen intézményesült elvárások és interakciók formálják a modern szerelemképet, ezáltal a párkapcsolatokat, hogyan befolyásoltak a vágyaink és döntéseink felettünk álló strukturális tényezők által (Illouz 2012).

Az iparosodás mellett a magyar kontextusban az államszocialista modernizáció kap hangsúlyt mint meghatározó folyamat. A kapitalista modernizáció és globalizáció hatása a posztszocialista (közép-európai) országokban szintén új ígéretek és folyamatokat indított be, amelyek – később láthatjuk – nemcsak a családi formációkra, motivációkra, de a szakpolitikák irányára is erősen hatottak. A család és a házasság (vélt) hagyományos funkciói megváltoztak, és olyan témák kerültek előtérbe, amelyek korábban magától értődő módon voltak vagy nem voltak jelen a társadalomban. Ezek közé tartozik például a munka és magánélet összeegyeztetésének kérdése, a reprodukzív, láthatatlan és fizetetlen munka, a gondozási munkák, az otthoni munkamegosztás problematizálása, a „férfiak családiasítása” (Szalma–Takács 2022: 17), az „élettársiasulás” (22), a mesterséges megtermékenyítés vagy az örökbefogadás. A felsorolt témákból a kötet külön fejezetként is átvesz többet, vagy egy-egy fejezetben érinti őket.

Az átalakulások nagy része nyilvánvaló módon továbbra is folyamatban van, aminek illusztrálására a könyvnek a munka-magánélet egyensúlyáról, valamint az aktív apaságról szóló fejezete is kiváló példa. A mélystruktúrában meghúzódó nemi szerepek és elvárások mindkét említett esetben óriási szerepet töltenek be az elemzett jelenségek és egyenlőtlenségek kialakulásában. A modernizációval meg-

jelenő kétkeresős gazdasági családmódel a férfiak és a nők munkába állását egyaránt megköveteli a családi egység fenntartásához. Azonban a női szerepkörbe a munkaerőpiaci jelenlét mellett a háztartási és gondozási munkáknak is bele kell férniük, amelyek még mindig legnagyobb részben rájuk hárulnak: Magyarországon „a dolgozó nők [...] átlagosan heti 22 órát töltenek fizetés nélküli gondozási és/vagy háztartási tevékenységgel”, míg a dolgozó férfiak átlagosan 9 órát (Szalma–Takács 2022: 131). A női nemi sztereotípiák mellett és azokkal szoros összefüggésben a férfi- és az apaszerepek alakulása is fontos tényező a különböző munkavégzések (bérmunka és fizetetlen, gondozási munka) összeegyeztetésében. A maszkulinitás elvárt formái Magyarországon továbbra is olyan irányba mutatnak, amellyel még mindig nehezen egyeztethető össze például a felelősségteljes apaság fogalma, amelynek egyik alapállítása, hogy „felelősségteljes döntések sorozata révén válhatnak a férfiak rendes apává” (Szalma–Takács 2022: 138). Ezek a döntések magukba foglalják a gyerekvállalást megelőzően az anyagi és érzelmi felkészültség mérlegelését, valamint az aktív, felelősségteljes szerepvállalást a gyerekevelés folyamatában. A „bevonódott”, a gyerekevelésben aktívan részt vevő apa (*involved father*) és az „intim” apaság (*intimate fatherhood*), vagyis a gyermekével érzelmi közelséget kialakító apa képei (Szalma–Takács 2022: 142), illetve az otthon maradó apaság „új” trendjei mind dekonstruálják a domináns férfi- és apasztereotípiákat: az érzelmeit magának megtartó, erős, védelmező, kenyérkeresésre korlátozódó munkát végző, a család hierarchiájában legfelül álló apa képét. Ezek a nemeket érintő társadalmi attitűdök és elvárások indirekt – és Magyarországon olykor direkt – politikába ágyazottsága meghatározó a meglévő modellek újratermelésében és a változtatás nehézségeiben.

Politika és ideológia

A család koncepcióját, felépítését és funkcióját érintő kérdések taglalásakor a különböző válságnarratívák domináns helyet foglalnak el a közbeszédben és a politikai erőterekben. A válság- és krízismegközelítések esetében azonban elengedhetetlen a kérdésfeltevés, miszerint kinek a nézőpontjából láthatunk egy adott változást válságként. A családi életformák pluralizálódásának válságként történő értelmezésekor a magyar kontextusban fontos vizsgálati tárgy a politikai és ideológiai háttér, amely egyfajta családkoncepciót vesz figyelembe, a klasszikus vagy tradicionális családmódellet, egy olyan elképzelt formában, ahogyan valószínűleg sosem létezett. Az „ép”, „intakt” és „csonka” család kifejezések ehhez a tradicionális családképhez viszonyítva kapnak jelentést, amelynek értéktelítettsége súlyos következményekkel járhat az ilyen családokat érintő társadalmi stigmatizációt és az abból következő hátrányokat illetően (például az elérhető támogatások, társadalmi megítélésük, illetve a feléjük irányuló attitűdök tekintetében).

Globálisan és a magyarországi kontextusban is meghatározó a családokat érintő társadalompolitikai intézkedések, szakpolitikai döntések meghozatalakor és az azokat átfonó ideológiákkal kapcsolatban a demográfiai válságra történő hivatkozás.

A magyar családpolitika egyik fontos fókusza a (magyar) népesség csökkenésének megállítása, amelyre adekvát megoldásként a minél több gyermek világra hozatala került a középpontba. A gyermekvállalás szorgalmazásának hangsúlyozása nem pusztán a szakpolitikában és a politikai közbeszédben, de az azt megerősítő értékek ideológiai terjesztésében központi szerepet betöltő médiában is erősen jelen van.

A könyv szerzői a magyar családpolitika – az '50-es évektől egészen napjainkig, a csak, az első házások adókedvezménye és a babaváró hitel bevezetéséig – elemzésén keresztül mutatják be a családról alkotott jelenlegi és korábbi döntéshozói, valamint társadalmi megközelítéseket, a szakpolitikai intézkedéseket. A pronatalizmusra fókuszáló alfejezetben bemutatásra kerül a magyarországi családokat érintő szakpolitika. A családtámogatások továbbra is kizárólagosan a női szerepkörbe tolják a gondozási feladatokat az otthon maradás és otthon tartás metszéspontjába, hiszen az anyasági és családi támogatások egyszerre szociálisan megtartó és a munkaerőpiactól visszatartó jellegűek. Emellett a családpolitika a megszületendő gyermekek és reprodukálni kívánt családok terén, csakúgy, mint a nemek között megosztott reprodukív munkát illetően szelektív politikát folytat. A támogatásokhoz továbbra is a heteroszexuális, középosztálybeli, fehér családok tudnak leginkább hozzájutni, ami a politikai normától eltérő, nem ehhez a csoporthoz tartozó családok társadalmi leszakadásához, kirekesztettségéhez és elszegényesedéséhez vezethet.

A válságdiskurzusokkal ellentétben a kötet szerzőinek megközelítése szerint „sokkal inkább arról lehet szó, hogy a családi életformák pluralizálódása figyelhető meg, és nézőpont kérdése, hogy a változásokat a [...] nukleáris családok válságaként vagy egyszerűen a családformák sokszínűbbé válásaként ítéljük meg” (Szalma–Takács 2022: 58). A magyar közbeszéd és politikai döntéshozók hegemon diskurzusa azonban a szerzők megközelítésével ellentétes. A szakpolitikákba ágyazott elvárások, előítéletek és egyenlőtlenségek nem támogatják a sokszínű családformációk létrejöttét és fenntartását. A szerzők által is idézett kritikai baloldali Nancy Fraser meglátása szerint ugyanakkor a pusztán szakpolitikai intézkedések átformálásával sem érhetünk el teljes átfogó változást, hiszen „a válságot nem lehet megoldani a közpolitikák kisebb reformjaival. A megoldás lehetősége csakis a jelenlegi társadalmi rend mély, strukturális átalakításában rejlik. Mindenekelőtt a pénzügyi kapitalizmus reprodukciót a termelésnek alárendelő telhetetlenségét kell meghaladnunk” (2018: 105). Ez a rendszerszintű kritika is megjelenik a kötetben.

További mozaikdarabok

„E könyv írása során arra törekedtünk, hogy minél szélesebb körben mutassuk be a Magyarországon zajló családszociológiai kutatások lehetséges kereteit, új eredményeit és főbb irányvonalait. Ugyanakkor könnyen belátható, hogy könyvünk nem nyújt teljes áttekintést a magyarországi családszociológia halmazáról” (Szalma–Takács 2022: 155). A szerzők zárógondolatai – csakúgy, mint a könyv címe – a könyv saját magára történő

reflexivitását mutatja. A kutatásbéli és tudásbéli hiányosságokra nemcsak a zárófejezetben mutatnak rá a szerzők, hanem az egész kötet során, magában a fejezetekben vagy a fejezetek legvégén szereplő összegzésekben (lásd például annak vizsgálatát, hogy milyen társadalmi rétegek számára elérhető a mesterséges megtermékenyítési eljárásokban való részvétel [Szalma–Takács 2022: 114] vagy a külön élő szülőségre vonatkozó kérdéseket [Szalma–Takács 2022: 154]). Az utolsó fejezetet a szerzők a teljesség igénye nélkül olyan lehetséges kutatási irányok felvillantásának szentelték, amelyek a többi fejezetben nem kerültek bemutatásra. Maga a kötet vázolja, milyen irányokba mutatnak tovább a felvetett problémák, merre mélyíthetők tovább, ezzel is erősítve a könyv oktatási célzatát. Olyan témák jelennek meg, mint a felnőtté válás folyamata a család szerkezetében, az egyedülállókát vizsgáló szinglikutatások, a különböző családfelállások, például a transznacionális családok helyzete, a digitalizáció és család kapcsolata, amely a Covid-pandémia hatásai miatt újabb jelenségekkel is bővült, valamint olyan fontos és érzékeny témákat is említene, mint a családon belüli erőszak, amelynek kutatása rendkívül fontos volna.

Ezekon felül fontos, a kötetben néhol futólagosan érintett mozaikdarabok lehetnek a családszociológia diszciplínáját illetően a családon belüli gazdasági függés és kényszerek lakhatación keresztüli vizsgálata, amellyel a családon belüli erőszak rendkívül fontos témája – amelynek okai és mechanizmusai nem kizárólagosan a gazdasági függésből eredhetnek – is összekapcsolható. Hogyan szorulnak be egy háztartásba gazdasági kitétség miatt személyek? Miként válhatnak ilyenkor erőszak áldozatává a családtagok? A gazdasági kitétség más formája a munkamegosztásban is megjelenik, amihez szintén érdekes téma lehet az egyenlőségen alapuló családok kihívásai, ahol érvényesül az egyenlő munkamegosztás, ugyanakkor a gyereknevelés biológiai korlátjai (például kizárólag a nő által „kivitelezhető” várandósság és szoptatás) okozhatnak ebben fennakadásokat. Ezek lehetnek akár érzelmi terhek is, melyek vizsgálata újabb fontos mozaikhoz vezethet: az érzelmek szociológiájához vagy az érzelmi munka leosztásához, a férfi és női érzelmi hozzáállások közötti óriási eltérésekhez.

A köteten végighúzódó reflexivitás a különböző nézőpontok és családi gyakorlatok mellett a fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket is érinti, amelyek elemzésébe a szerzők nem mennek bele, de fontos mozaikok lehetnek. Például az apasági keresetelőny és anyasági hátrány megítélése és megélése, vagyis annak a jelenségnek a körbejárása, hogy míg a férfiaknak a gyerekvállalás munkahelyi keresetnövekedéssel, addig az anyáknak keresetsökkenéssel járhat (Szalma–Takács 2022: 131). Hasonló mozaik az örökbefogadás témáján belül a társadalmi centrum-periféria jellegű felosztás kérdésköre: kik kiket hogyan és *honnán* fogadnak és fogadhatnak örökre.

A nemek közötti strukturális és gazdasági-társadalmi rendből, a kapitalizmus és patriarchátus logikájából fakadó egyenlőtlenségek, valamint a nők elnyomásának kérdése a kötetben több ponton előkerül (például a *Konfliktuselméleti megközelítések*, illetve a *Munka-magánélet egyensúlya és családi munkamegosztás* alfejezetekben), elszórtan, sok esetben elméleti háttérként. Ugyanakkor ahogy a gazdasági berendezkedés történeti áttekintése (iparosodás előtti-utáni időszakok) megjelenik, a patriarchátus hatalmi rendszerének le-

írása és hasonló módú áttekintése a könyvben összegző, összefoglaló céllal egy fontos adaléka lenne a műnek. Így a nők testének és reprodukciós képességeinek kizsákmányolása, a béranyaság, az örökbefogadás, a nők elleni erőszak vagy az abortusz témái mint a nőket sújtó elnyomásformák ilyen keretben történő értelmezését is maga után vonhatná.

A szerzőknek a családok sokféleségének és változatosságának elfogadása mellett érvelése olyan formában is megjelenik, miszerint a „gyermekes és gyermek nélküli életformáknak ugyanolyan legitimnek kellene lenniük” (Szalma–Takács 2022: 117). A kötetben azonban, akárcsak a közbeszédben, az olvasó érezhet némi aránybéli eltolódást a gyermekes családokra, a gyermek meglétére fókuszáló elemzések felé a gyermektelen témák rovására. A kötetben a gyermekes életformákat érintő kérdések valamivel hangsúlyosabbak, míg a szingliség, az egyedülálló szülőség, az idősgondozás, a párkeresés és a családalapítás nehézségei kevés teret kapnak. A „gyermek nélküli” témák felhozása a „gyermekes” családi felállások mellé a kötetben belül, a témák megjelenítésének arányán keresztül is mutatná a különböző formációk létjogosultsága mellett érvelést. Ezen keresztül további fontos mozaikdarabok kerülhetnének előtérbe: például az ismerkedés új útjai, vagy az elidegenedés a digitális világban és mindezek hatásai az emberi kapcsolódásokra és kötődésekre, amelyek szintén érdemesek lennének szociológiai vizsgálatra.

Akárcsak a könyv, e recenzió is mozaikszerű, így értelmezendő. Szerkezete és egysége is mozaikszerű, hiszen adott témák és problémák kiemelésén keresztül kíván egy teljes egészet bemutatni. A *Családszociológiai mozaik* olyan hiánypótló áttekintését nyújtja a családszociológia aldiszciplínájának, amely a magyar tudományos, egyetemi, de egyéb oktatási és közéleti területeken is alapvető tájékoztatósi pontot adhat egy olyan társadalomban, ahol a család és a nemi szerepek különösen az utóbbi évtizedben a politikai-ideológiai színtér retorikai eszközeivé váltak. A kötet rámutat az empirikus kutatásokra alapozott értelmezések fontosságára, ami támpont lehet olyan aktuálisan futtatott tévhitek, mint a *pink education*, vagy a hagyományos nemi szerepek kizárólagos legitimitásának dekonstrukciójához, valamint eszköz ahhoz, hogy a feminizmus és gender fogalmak értelmezett módon kimondhatók és alkalmazhatók legyenek a tudományban, a politikában és a közbeszédben egyaránt, cenzúra és öncenzúra nélkül.

Irodalom

- Fraser, N. ([2016] 2018): A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. *Fordulat*, 24: 88–108. (Az eredetileg 2016-ban megjelent angol nyelvű cikk itt szabadon hozzáférhető: <https://newleftreview.org/issues/ii100/articles/nancy-fraser-contradictions-of-capital-and-care>)
- Giddens, A. (1987): *Social Theory and Modern Sociology*. Oxford: Polity Press.
- Illouz, E. (2012): *Why Love Hurts: A Sociological Explanation*. Cambridge: Polity Press.
- Szalma, I. – Takács, J. (2022): *Családszociológiai mozaik*. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tomka, B. (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris.

A roma részvételiség, a reprezentáció és a tudástermelés kérdéseiről

Beszámoló az MSZT 2022-es vándorgyűlésének Szociológiai tudás termelése etnikailag megosztott társadalmakban: eltérő pozíciók jelentősége és dialógusa című panelbeszélgetéséről

About Roma Representation and Knowledge Production

Summary of the HSA's 2022 Annual Conference's Panel Discussion Called Sociological Knowledge Production In Ethnically Divided Societies: The Importance and Dialogue of Different Positions

Puskás Fanni¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.4.6>

Beérkezés: 2022. 12. 05.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 12. 10.

Elfogadás: 2022. 12. 12.

A társadalomtudományi és filozófiai tudástermelés számos fordulatot látott az elmúlt évtizedekben. Ilyen paradigmaticus váltások voltak a nyelvi fordulat, a térbeli fordulat és legújabban az ontológiai fordulat. A Magyar Szociológiai Társaság 2022-es vándorgyűlésének *Szociológiai tudás termelése etnikailag megosztott társadalmakban: eltérő pozíciók jelentősége és dialógusa* című panelje azonban a kulturális/reprezentációs² fordulatot helyezte a középpontba. A beszélgetést Feischmidt Margit (TK KI, PTE BTK) moderálta, aki a panel a fő misszióját abban látta, hogy a szociológiai tudás és a közös kérdéseit behozza a magyarországi térbe, melyet kettémetsz a cigány–magyar különbségtétel. A panelbeszélgetés Kóczé Angéla (CEU), Neményi Mária (TK SZI), Rézműves Szilvia (Polgár Alapítvány Az Esélyekért), Virág Tünde (KRTK RKI), Boros Julianna (PTE) és Durst Judit (TK KI), illetve Derdák Tibor (Dr. Ámbédkar Iskola) és Orsós János (Dr. Ámbédkar Iskola) felkért hozzá-

¹ Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, email: puskas.fanni@krtk.hu

² Reprezentáció alatt a csoportokról alkotott diskurzusokat, képeket, benyomásokat, de tágabban a részvételiség kérdéskörét is értjük. Ahogyan Feischmidt Margit a felvezetőjében fogalmazott, a reprezentáció kérdése azt is feszegeti, „hogyan a tudástermelők abból a közösségből kerülnek ki, amely a reprezentáció tárgya”.

szólók megszólalásaiból állt.³ A beszélgetés talán a lehetetlenre vállalkozott azzal, hogy mindezen témákat és megvitatásokat egy szűk másfél órás beszélgetésbe illessze, azonban rengeteg módszertani reflexió, elméleti kérdés és jó gyakorlat merült fel a panel során.

A tudás mint közjó: Feischmidt Margit felvezetője

Feischmidt Margit felvezetőjében megrajzolta azt a fogalmi térképet, melyre a felszólalók magukat, véleményüket és tapasztalataikat felhelyezhették. A beszélgetés a felvezetőből, roma és nem roma kutatópárosok a témával kapcsolatos történeteiből, reflexióiból illetve vitából állt. A roma és nem roma felszólalók váltakozásától a szervezők azt várták, hogy ez a beszélgetés tartalmát és dinamikáját is nagyban meghatározza, hiszen a felszólalások keretében személyes történetekbe ágyazva bukkanhatnak elő a szociológiai tudás és a közjó, valamint a reprezentáció kérdései.

Feischmidt Margit amellet érvelt, hogy a szociológia egyfelől *tudományos igazságok* keresésére esküdött fel, de feladata az is, hogy *társadalmi igazságtalanságokat* leplezzen le, és hogy hangot adjon olyan társadalmi csoportoknak is, akik marginalizált helyzetben vannak, és emiatt az érdekeik és élettapasztalataik a mainstream diskurzusokon kívül rekednek, tehát hogy hozzájáruljon a *reprezentációjukhoz*. Ezzel kapcsolatban megemlítette azt a tudományos mezőben jelen lévő feszültséget, amely a színvak akadémizmus és a reprezentációs fordulat között húzódik, és amelyben egyfelől a meritokrácia és az objektivitás a reprezentációval, másfelől a tudományos igazságosságok keresése és a társadalmi igazságtalanságok leleplezése mint a közjó tételezése kerülhet ellentétbe.

A tudástermelés meritokratikus rendjét és az ezzel párhuzamosan fokozatosan teret nyerő piaci logikát Feischmidt Margit a *közszociológiával* (Burawoy 2005) ellenpontozta, mivel ez a fajta szociológia tudja a leginkább közjóként kezelni a tudást szemben mondjuk az ideáltipikusan felfogott klasszikus, policy- vagy kritikai szociológiákkal, hiszen a tudományos tudás megosztásában, a társadalmi visszacsatolásban a közszociológia jeleskedik leginkább.

Feischmidt Margit szerint a tudás mint közjó ebben a multietnikus térben kétféle jelentéssel is felruházódik. Elsősorban jelentheti azt, hogy a tudományos produktumok a tudomány logikájának megfelelően jönnek létre,⁴ és ezek lehetőleg minél széleskörűbben hozzáférhetővé válnak. Egyszerűbben fogalmazva, a tudás önmagában lehet közjó. Ahogyan azonban a felvezetőjéből kiderült, mindezek mellett a *tudás mint közjó* elválaszthatatlan attól a kérdéstől is, hogy magához a tudás megtermelésének a folyamatához mennyire tudnak különböző pozíciójú emberek hozzáférni, tehát a közjóként felfogott tudás elvezet a *társadalmi igazságosságként* felfogott közjó kérdéséhez, és ezzel együtt a *reprezentációhoz való hozzáférés jogát* is jelenti. Ezen jog garanciája a *részvételi módszerekben* keresendő.⁵

3 A vándorgyűlés részletes programja az alábbi linken található: <https://szociologia.hu/hirek/vandorgyules-absztraktkotet>

4 Ezt a logikát számos intézményi mechanizmuson keresztül biztosítja a tudományos mező. Ilyen többek között a peer review, a minősítések rendszere, az akadémiai ranglétra, a módszertani, etikai, minőségbeli elvárások és megkötések rendszere.

5 A részvételi módszertanok ismertetését, kipróbálását, terjesztését egyébként több szekció is feladatának tekintette az MSZT 2022-es vándorgyűlésén.

A hozzászólók ezen gondolatmenet mentén kétféle támpontot kaptak a történeteik megformálásához: egy *módszertanit*, ami egyrészt a kollaboratív munka, a részvételi módszerek kérdéseit feszegette, főként arra a kérdésre figyelve, hogyan hat a kutató élettapasztalata, társadalmi beágyazottsága az adatfelvételtől kezdve az értelmezésen át az írás folyamatáig és a megosztás, a publikálás körüli dilemmáig. Más szóval, hogyan jelennek meg a reprezentáció kérdései a kutatás gyakorlatában, például hogy ki beszél kiről, és ez hogyan befolyásolja a (tudományos) beszédnek, illetve a közös munkának a módját. Ez ugyanakkor egy másik szempontból a *hatalom, tudomány és oktatás* strukturális kérdéseit is érinti: miként befolyásolhatja a tudástermelést az, ha romák és nem romák közösen működtetnek kutatási, oktatási, civil intézményeket, vagy mi történik ott, ahol ezek nem tudnak létrejönni.

„Egymás szemébe nézve”: a roma politika kutatásának tapasztalatai

Neményi Mária szociálpszichológusként, illetve csoportalapú mozgalmakból érkezett a roma civil mozgalomhoz, majd pedig a romakutatásokhoz. Azt hangsúlyozta, hogy későbbi kutatásaiban emiatt soha nem a romákat kutatta, hanem arra a *viszonyra* volt kíváncsi, „amely létrehozza azt a romát, akit esetleg kutatnak, azt a sztereotipizált, homogénnek tekintett roma társadalmat, amely valójában egyáltalán nem az”. Tehát a kérdés számára mindig az volt, hogy milyen egészségügyi, gyermekvédelmi, iskolai vagy politikai rendszer hozza létre a „romát”. Megjegyezte, hogy Kóczé Angélával is aktivistaként találkozott először, majd pedig közös kutatásba fogtak.

Kóczé Angéla arról az OTKA (NKFIH) kutatásról beszélt, amelyet ő vezetett a volt MTA (most Társadalomtudományi Kutatóközpont) Szociológiai Intézetében. Kiemelte (mint később Boros Julianna is), hogy fiatal roma kutatóként nem egyszerű ilyen pályázatot nyerni, de többek között Neményi Mária és Szalai Júlia is nagyon támogatóan állt a pályázatához, így a saját példáján is tapasztalhatta azt a szolidaritást, amely lényeges személyes és társadalmi tapasztalat egy kutatóintézetben. Számára kifejezetten fontos, hogy a tudás mint közjó ne csak a tudáshoz való hozzáférésben fejeződjön ki, hanem a tudástermeléshez való hozzáférés jogában is. Ez azonban igencsak nehéz, amikor már az egyetemeken is nagyon kevés roma hallgató található, oktatói, kutatói pozícióban pedig még kevesebb. Számára a hatalom és a tudás azt is jelenti, hogy valamiféle szakadékot kell áthidalni azok között, akikről szól a kutatás, és akik végzik. Felvetette a kérdést, hogy „Tulajdonképpen kinek a tudásáról van szó? Romákról alkotott tudásról, vagy pedig a romák tudásáról?” Ehhez kapcsolódóan kiemelte Neményi Máriával való közös könyvük, az *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései* (2019) módszertani részét, melyben a romák hangjának kutatói interpretációjával szakítva azt szerették volna megmutatni, hogy a beszélgetőtársaik hogyan élték meg a roma politika intézményesülését, úgy, hogy az ő hangjukat és tapasztalataikat állítják előtérbe. Erre a legjobb módszertan a narratív életútinterjú volt: ezeket részben fiatal roma kutatók készítették, és családtörténeti és fókuszcsoportos interjúkkal (nyilvános workshopokkal) egészítették ki őket.

A kollaboratív terepmunka lehetőségei

Rézműves Szilvia a Polgár Alapítvány Az Esélyekért munkatársaként, illetve az 1Magyarország mozgalom tagjaként szólalt meg a panelban, ahol a Virág Tündével való közös, terepmunkán és interjúzáson alapuló, a romák kirekesztését vizsgáló kutatás tapasztalatairól beszélt. A CEU ösztöndíjasának a kutatás kiváló lehetőséget adott ahhoz, hogy elmélyítse az inkluzív oktatásról való tudását, tereptapasztalatait. A terepmunka során maga is szembesült azzal, hogy „más szemmel” néznek rá egy intézményben, de éppen ezért is tartja fontosnak a roma részvételt: a helyi elitek szemléletét az is formálja, ha roma kutatókkal találkoznak, így a roma kutatói részvételnek közvetetten akár közpolitikai haszna is lehet. A terepen tapasztalt negatív élményeket az esti közös terepnaplóírás, a kölcsönös reflexiók ugyanakkor számos módon fel tudták oldani, és elindult egy dialógus a kutatók között a részvételiség kérdéseiről, lehetséges formáiról is.

Rézműves Szilviához kapcsolódva Virág Tünde is a csoportos munka előnyeit emelte ki: az esti terepmegbeszélések alatt a roma, illetve nem roma pozíciók különböző értelmezéseket generáltak a terepen tapasztaltakról, ezek megvitatása, egyeztetése formálta a kutatásban részt vevők álláspontját, gyakran új tudásokat, értelmezéseket hozva létre, amelyeket hasznosítani tudtak a további terepmunkákban. Terepen dolgozó kvalitatív kutatóként felhívta a figyelmet arra is, hogy a különböző társadalmi csoportokkal (legyenek romák vagy nem romák) való kooperáció kifejezetten fontos a terepmunkában, hiszen az együttműködés a megkérdezettekkel alapvető feltétele a sikeres kutatásnak, mert „a terep, az nem egy tárgy”.

Iskolai mobilitás a kritikai rasszelmélet perspektívájából: egy kutatás módszertani tapasztalatai

Boros Julianna saját mobilitási történetébe ágyazva mesélte el, hogy milyen rendkívül fontosak voltak életében (és tágabban tekintve, így a roma kutatók részvétele szempontjából is) a különböző támogató, tehetséggondozó programok. Többek között az egyik legmeghatározóbb élménye egy középiskolás tábor, aminek egykori szervezői, Orsós János és Derdák Tibor épp az asztalnál ültek. Kóczé Angéla történetéhez kapcsolódva ő is hangsúlyozta a szolidaritás fontosságát: kiemelte azokat a közvetítő, támogató személyeket, akik már az általános iskolától fogva kísérték az életét. Ellentétben egyetemista kortársaival, akik megakadásaiknál akár a szüleiknek is fel tudták tenni karrierkérdéseiket, egy hátrányos társadalmi környezetből érkező kutatónak különösképpen szüksége van az olyan szolidáris, támogató emberi kapcsolatokra, mint aki neki Forray R. Katalin volt. Addigra már számos kutatásban vett részt, ám Durst Judit kutatása volt az első, ahová kifejezetten szakmai tudása miatt került be.

Durst Judit is kiemelte: számára kifejezetten fontos volt, hogy a kutatásában ne token integráció⁶ folyjék, emiatt mindenkit szakértelme és szaktudása alapján hívott

6 Tokenizmus alatt azt a folyamatot értjük, amikor egy elnyomott csoport tagjait csupán szimbolikus módokon vonják be többségi intézményekbe (egy konkrét munkahelyre, a politikai reprezentációba, vagy akár tudástermelésbe), de ezen

a kutatásba. Reflektált arra is, hogy a korban, nemben, osztályhelyzetben és etnikai hovatartozásban is diverz kutatócsapata abból a szempontból is előnyös volt, hogy így az interjúalanyok tudtak választani, melyik kutatónak komfortosabb életútinterjút adniuk. Tehát kutatásuk során mind az adatok generalálásában, mind értelmezésében rendkívül sokat segített a kutatói pozíciók sokfélesége, hiszen közösen elemezték a felvett interjúkat is, amiben mindenki teret kapott és résztémát választhatott.

A hatalom és tudomány strukturális kérdéseit taglalva Durst Judit felelevenített egy fájó tapasztalatot is, amikor is kutatása során egyik kollégájuk elhagyta az akadémiai pályát. Ez a történet arra világít rá, hogy még ha el is jut egy roma oda, hogy kutatói pozíciót töltsön be (az előző hozzászólók által is hangsúlyozott oktatási egyenlőtlenségek ellenére), ez még nem tekinthető biztosnak. Az akadémiáig vezető utat egyfelől a közoktatási rendszer egyenlőtlenségei határozzák meg, miközben a felsőoktatás az akadémiával együtt egy egyenlőtlenségek által tagolt társadalomba van beágyazva, így az etnikai és osztályhelyzetből fakadó diszkrimináció, az elnyomás, a mindennapi rasszizmus traumáit nagyon nehéz reggel a villamosról leszállva kint hagyni. Kiváltképp nehéz megmaradni az akadémiában az alacsony fizetések mellett, melyek a mindennapi megélhetésre és az egzisztenciateremtésre korántsem elegendők. Durst Judit szerint ebben az esetben „kevés [volt] a reziliencia, kevés az egyéni szolidaritás, kevés volt a barátság” arra, hogy az akadémiai mező integrálja a kollégájukat. Mindez nem fest túl reményteli képet a tudás és hatalom strukturális kérdéseiről. Rövid Márton írására hivatkozva (2021) azonban kiemelte, hogy az első lépés felismerni az elnyomásokat, elismerni azokat, majd pedig ezeket követheti a feloldás, a megbékélés, mely folyamat elindítására volt elhivatott ez a panelbeszélgetés is.

Hozzászólók, a civil szemlélet beemelése

Derdák Tibor kiemelte, hogy ők Orsós Jánossal nem kutatóként vesznek részt a beszélgetésben, hanem a közel harmincéves pedagógiai tapasztalatukkal, amelyet a Boros Julianna által is megemlített oktatási szervezetekben végzett munkájuk jelent. A reprezentáció mindegyik szervezetben fontos kérdés volt. A Ghandi Gimnáziumban kifejezetten konfliktusokhoz is vezetett a reprezentáció kérdése a fenntartó szervezet jellege, hatásköre és finanszírozása szempontjából, mivel például az igazgató kiválasztása (és ennek folyamata) kulcsfontosságú volt abban a kérdésben, hogy a roma közösség mennyire lehet jelen a döntéshozásban. A részvételiség, reprezentáció kérdésköre kiemelten fontos volt az Amrita Egyesületben és a Collegium Martineum roma tehetségképző kollégiumban is, melyeket Boros Julianna is saját mobilitási története meghatározó elemeiként említett. Mindezekon túl azonban szerinte a Magyarországon harminc éve jelen levő demokráciának még komoly elmaradásai vannak a roma részvételiség terén.

egyéneknek tényleges hatalmuk és ágenciájuk nincsen. Az elnyomott csoportok tokenisztikus bevonása fenntartja a társadalmi hierarchiákat, mert elveszi a diszkrimináció vádjának a lehetőségét, miközben a hatalmi viszonyok változatlanul működtek az elnyomás strukturáját. (lásd erről például Durst Judit és szerzőtársainak [2022] cikkét).

Orsós János, Boros Juliannára reflektálva arról beszélt, hogy „az út a putriból az uborkafa tetejéig”, azaz a társadalmi kirekesztettségéből, mondjuk, a diplomáig vagy az akadémiáig korántsem könnyű vagy konfliktusoktól mentes, de ezen az úton a roma fiatalok oktatását támogató szervezetek kiemelten fontosak. Meglátása szerint lényeges létrehozni azokat a struktúrákat, ahol már nem kellene a jóakaró segítők, hanem a romák maguk tudják ezeket működtetni. A fentről lenyúló kéz képének megidézésével Orsós János felhívta a figyelmet arra, hogy a segítség is alapvetően hierarchikus viszonyokat működtet; szerinte más az, amikor valaki olyannak a keze nyúl le, aki bejárta a társadalmi mobilitás rögös útját. Derdák Tibor és Orsós János úgy véli, az kevés, hogy a rendszerváltás óta eltelt harminc évben a magyar társadalom csupán roma és nem roma szerzőpárosokat tud felmutatni, nem pedig egy roma értelmiségi réteget, amelyben például romák szerveznek konferenciát, ahol a hallgatóság zöme roma.

Vita

Az utolsó körben újra szót kaptak a felszólalók, hogy egymásra is tudjanak reagálni. Neményi Mária rámutatott a kutató és kutatott közötti inherensen hierarchikus viszonyra, és azt a kérdéskört pedzegette, hogy tulajdonképpen kinek is van hatalma szubjektumokból objektifikáción keresztül reprezentációkat képezni. Rézműves Szilvia pedig megemlítette azt a jelenséget, amely során nem roma kutatók sok esetben kritizálják roma kutatók munkáját azzal, hogy sokszor „NGO tudománynak” vagy szenvedésdiskurzusnak aposztrofálják, így vitatva a roma kutatók objektivitását, tudományosságát.⁷ Meglátása szerint fontos közösen gondolkodni ezekről a kérdésekről, mert a Polgár Alapítványnál végzett munkájában is visszaköszönnek, ahol az oktatási elvándorlás témájában roma és nem roma szülőket is megszólítanak.

Boros Julianna elmesélte, hogy milyen nehéz is két világ – az egyetemi és az otthoni – között átjárni, közvetíteni, kiváltképp a mindenhol jelen levő intézményi rasszizmus miatt, amely üvegplafonként nehezedik a roma kutatókra, és amely miatt ebből a pozícióból nagyon nehéz bármilyen kutatási pályázatot nyerni. Rézműves Szilvia felvetésére reflektálva elmondta, hogy a közös kutatóközpontok kontra roma kutatóközpontok kérdéskörében előbbivel rokonszenvez, és ebben a saját pozíciója is meghatározza álláspontját, amely a közös munka és a párbeszéd felé nyitott. Vidéki roma kutatóként elsősorban lokális tudások birtokában áll, akár segítők, akár tudományos pozíciójából fakadóan, és ez sok mindenben meghatározza őt. A lokális tudást egy budapesti roma kutató pozíciójával állította szembe, aki például nyugati NGO-kban mozogva másféle tudást halmozhatott fel. Ezzel arra is rámutatott, hogy még a roma értelmiségi réteget sem lehet egy homogén masszaként kezelni, mivel emögött sokféle pozíció és tudás húzódik meg, így akár még a térbeli beágyazottság is hatással lehet a megismerés módszereire és a tudástermelés mikéntjére.

⁷ Itt Máté Dezső Romák a tudományban. Az elismerés politikájának hiánya (2022) című cikkére utalt.

Erre reagált Orsós János, aki a legnagyobb problémát az oktatási szegregációban látja, amely egyben a roma részvételiség és reprezentáció megvalósulásának legfőbb gátja, és a tudástermelésben, hozzáférésben és a társadalmi kettészakadásban is megmutatkozik. Tulajdonképpen azt a kérdést vetette fel, hogy a közös kutatóközpontokban hogyan lesznek valaha is roma kutatók, ha az oktatási intézmények újratermelik a marginalizált társadalmi pozíciókat: talán a roma reprezentáción túlmutatóan az oktatási egyenlőtlenségekkel is kellene foglalkozni a tudomány és hatalom kérdései mellett.

A panelbeszélgetést Durst Judit felszólalása zárta, aki Boros Juliannához és Orsós Jánoshoz kapcsolódva felvetette, hogy milyen furcsa is az, hogy roma és nem roma bináris oppozíciókban gondolkodunk Magyarországon. Ez a multikulturális Londonból nézve ugyanis egy furcsa nyelvi és kulturális képződmény. Arra is kitért, hogy egy nem rasszizált kisebbségi pozícióból ő megválaszthatja, milyen témát kutasson, például Londonban élő szociológusként még nem hívták az ottani magyar diaszpórát kutatni. Felszólalása azt a jelenséget problematizálja, amely a kutatása gazdag empiriájából is kikerekedett, miszerint a roma kutatókat sok esetben már egyetemistaként is csak roma témájú kutatásokba hívják. Számára a roma reprezentáció egyik kulcskérdése: mit tehetünk azért, hogy ha már egy roma eljut odáig, hogy kutató legyen, szabadon meg tudja választani a kutatási területét. Más szóval felvetette annak a dilemmáját, hogy vajon a részvételiség nem működtet-e hatalmi hierarchiakat az akadémián belül, amely kijelöli a roma kutatók helyét, méghozzá a romakutatásokban, és be is zárja őket a kisebbségkutatás területére.

A reprezentáció feloldatlan kérdései

A rendkívül tartalmas panelbeszélgetés keretében tehát rengeteg dolog merült fel a Feischmidt Margit által felvetett kérdésekhez kapcsolódóan. A *hatalom és tudomány strukturális kérdései* kapcsán előtérbe került az oktatási rendszer társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő funkciója, a tudományos mező kirekesztő mechanizmusai és az ezt ellensúlyozó szolidáris kapcsolatok fontossága, továbbá a kutató és kutatott közötti hierarchikus viszony, illetve annak a kérdése is, hogy miként adjunk teret a „saját hangnak”, az önreprezentációnak ebben a hierarchikus viszonyban. Ez szorosan kapcsolódik azokhoz a tudományos művekhez is, amelyek rámutatnak arra, hogy a tudomány és a hatalom összefonódásai a cigánykutatásokban miként járultak hozzá a félrereprezentáláson keresztül a marginalizált pozíciók újratermeléséhez, és ezáltal azok legitimációjához és normalizálásához (Acton 2016, Selling 2018). (A magyar kontextusban külön figyelmet érdemelnek az államhatalom és a kutatások összefonódásának módozatai [Kovai 2017])

Azonban elmondható az is, hogy a reprezentáció és pozicionalitás középpontba helyezése, ami a feminista mozgalmából⁸ és a posztkoloniális diskurzusból⁹ is ere-

8 Álláspontelmélet (standpoint theory) alatt azt a gondolati iskolát érti a szakirodalom, mely a pozicionalitás fogalmának egyik elméleti háttéréként rávilágít arra, hogy a tudástermelés hatalmi pozíciókba ágyazott folyamat, mely domináns és nem domináns csoportokra osztja a művelőit, akiknek különböző tapasztalataik, percepcióik és pozíciójuk befolyásolják, hogy milyen tudást termelnek (Allen 2017).

9 Melynek főbb képviselői Spivak (2015), Said (1978) és Fanon (1952).

deztethető, úgy állítja be a kisebbségi, avagy elnyomott pozícióból fakadó tapasztalatot, mint a kívülállók számára nem hozzáférhető tudást. Ez néhány szerző, például Foley (2018) szerint az identitásokat történetietlen, rugalmatlan és homogenizáló módon állítja be, ami inkább egyfajta stratégiai esszencializmus (Eide 2016) fogalmi keretébe illeszkedik. A roma kutatóközpontok, valamint a romák által működtetett roma oktatási szervezetek, azaz a párhuzamos intézmények kialakítása, avagy a többségi intézményekbe való betagozódás kérdésköre is ehhez a gondolati áramlathoz köthető. A roma intézmények gondolata tulajdonképpen annak megvalósulása lenne, amit Nancy Fraser az alávetettek ellennyilvánosságaként (*subaltern counterpublics*) (1990) nevezett. Fraser nagy hatású esszéjében a polgári nyilvánosság (Habermas 1993) eszméjét kritizálta, mert az nem képes az alávetettek hangját és érdekeit kihangsúlyozni, mivel láthatatlanná teszi a kisebbségi pozíciókat.

A résztvevők azonban a *kollaboratív munkáról és az együttműködés módszereiről* való közös gondolkodás folyamán inkább a közös munkát, valamint a roma és a nem roma kutatók közti szolidáris viszonyokat emelték ki. Módszertani reflexióikból az derült ki, hogy egy etnikai, életkori, nemi stb. szempontból diverz kutatócsoport számos előnnyel is járhat, hiszen ez hatással lehet a felvett adatok mélységére és pontosságára, kiváltképp érzékeny társadalmi témák kapcsán, ahol az interjúkészítő személye, pozíciója döntő lehet. A panelbeszélgetés legfőbb tanulsága talán az, hogy minden kutatói pozícióból erednek sajátos látásmódok, értelmezések, percpciók, de a közös munka egy felületet ad arra, hogy folyamatos reflexiókon, visszacsatolásokon és közös vitákon keresztül ezek explicitté válhassanak. Ez megkönnyítheti az új értelmezések beemelését is, ami nem csak az empiriát gazdagítja, hanem a tudományos értelmezést is. A közös munka azért is fontos lehet, mert ahogyan Neményi Mária is fogalmazott, „a roma”, akit a kutatók kutatnak, egy társadalmi viszonyba ágyazott, ezt a viszony pedig, mint ahogyan Virág Tünde beszámolójából kiderül, a terepen különböző csoportok (legyenek romák vagy nem romák) „működtetik”. A beszélgetés fő mondanivalója tehát az volt, hogy a közjónak két értelmezése, amelyeket Feischmidt Margit felvázolt, ahol a meritokrácia és a reprezentáció elvei konfliktusba kerülhetnek egymással, bizonyos szempontból nem kerülnek ellentétbe, hiszen a kollaboratív módszerekkel előállított tudás számos módon tud mélyebb és reflektáltabb lenni.

Mindenesetre a szűkös időkeret miatt számos kérdés megvitatására nem jutott lehetőség az amúgy kivételesen átgondolt és tartalmas panelbeszélgetés keretében. Hiányzott talán az, hogy a megbékélés folyamatához kapcsolódóan mit lehetne kollektívan tenni annak ügyében, hogy a roma részvétel, a reprezentáció az akadémiai mezőben jobban megvalósulhasson. Kérdés maradt tehát, hogy a szolidáris viszonyok és a reziliencia egyéni megküzdési módjain túl – amelyeket a résztvevők is említettek – milyen csatornák, cselekvési és ellenállási lehetőségek adódhatnak akár a piaci logika akadémiai térnyerése ellenében, akár azért, hogy a „színpad” akadémiában több roma megmaradhasson. Ehhez kapcsolódóan pedig több szó is eshetett volna az akadémia és az aktivizmus viszonyáról, ami háttérben maradt a felszólalásokban. Érdekes lett volna arról is hallani, hogy a ku-

tatási eredmények disszeminációját hogyan lehetne átalakítani annak fényében, hogy a megtermelt tudáshoz most csupán egy szűk elit fér hozzá, mivel sem a publikációk nyelve, sem a csatornái (tudományos folyóiratok) nem hozzáférhetőek a „kutatottak” számára. Továbbá számos felvetés bővebb kibontására és megvitatására sajnos nem jutott idő. Mindezen témák taglalására a panelbeszélgetés valamilyen formában való folytatása tökéletes terep lenne, hiszen nagyon jó és fontos beszélgetésnek lehettünk fültanúi.

Irodalom

- Acton, T. A. (2016): Scientific racism, popular racism and the discourse of the Gypsy Lore Society. *Ethnic and Racial Studies*, 39(7), 1187–1204.
- Allen, B. J. (2017): Standpoint theory. *The International Encyclopedia of Intercultural Communication*, 1–9.
- Burawoy, M. (2005): For public sociology. *American sociological review*, 70(1), 4–28.
- Durst, J. – Nyíró, Zs. – Dész, F. – Boros, J. (2022): Racial glass ceiling: The glass ceiling and the labour-market segmentation of first-in-family Roma graduates in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 8(2): 12–40. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.1048>
- Eide, E. (2016): Strategic essentialism. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of gender and sexuality studies*, 2278–2280.
- Fanon, F. (1952): *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press.
- Foley, B. (2018): Intersectionality: A Marxist Critique. *Science & Society*, 82(2), 269–275.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, 25/26, 56–80.
- Habermas, J. (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kóczé, A. – Neményi, M. – Szalai, J. (2019): *Egymás szemébe nézve. Az elmúlt fél évszázad roma politikai törekvései*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kovai, C. (2017): Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából. *Replika*, 104(4), 23–30.
- Máté, D. (2022): Romák a tudományban. Az elismerés politikájának hiánya. *Pro Minorate*, (nyár), 16–32.
- Rövid, M. (2021): From tackling antigypsyism to remedying racial injustice. *Ethnic and Racial Studies*, 1–22.
- Said, E. W. (1978): *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Selling, J. (2018): Assessing the Historical Irresponsibility of the Gypsy Lore Society in Light of Romani Subaltern Challenges. *Critical Romani Studies*, 1(1), 44–61.
- Spivak, G. C. (2015): Can the Subaltern Speak?. In Williams, P. and Chrisman, L. (Eds.), *Colonial discourse and post-colonial theory. A reader*, 66–111. Routledge.